

MAY YAYINLARI
GENEL KÜLTÜR
KİTAPLARI
1
edebiyat
dizisi

İSLAMLIK ÖNCESİ TÜRK EDEBİYATI VE EN ESKİ METİNLER

ALİ ÇİÇEKLİ

EDİTÖR'ÜN NOTU

May Yayınları'nın Genel Kültür Kitapları, yalnız öğrenim çağındaki gençlerin değil, herkesin yararlanması nedenleri ve düşüncesiyle hazırlanmıştır. Bu temel kitapların, eğitim ve öğretim alanında destekleyici rolü olmakla beraber bütün okurların başvuracakları yapıtlar biçiminde sunulmaktadır.

Yüzleri aşacak bu kültür dizisi tamamlandığında büyük bir ansiklopediden çok daha geniş ve çok daha yararlı bir bilgi hazinesi elinizin altında bulunacaktır.

Edebiyat dalında olsun, Fen ve Tabiat, Sosyal Bilimler, san'at dallarında olsun, bu kültür dizisindeki çeşitli kitaplar, kendi ölçü ve çapımızda, kültür hayatımıza katkıda bulunmak amacı ile düzenlenmiştir. Ülke-

mizin toplumsal ve ekonomik yapısı içinde yayınevlerinin de kendi yönü ve gücü vardır. Kültür hayatımıza birşeyler getirmek çabasındayız. Bu da okurla aramızdaki ilişkilerin sürekli olmasına ve hizmetimize bağlıdır. Kitap okurunun çok az olduğu bir ülkede; çeşitli zorluklar içerisinde çaba harcamamız dikkate alınırsa, nasıl bir ortamda neler yapmak istediklerimiz kendiliğinden anlaşılacaktır. Bütün ihtiyaçların ötesinde ve en son olarak düşünülen şey kitaptır Türkiyemizde... Buna karşın okuyana hizmeti, çok güç ve sıkıntılı da olsa bakkallıktan yeğ buluyoruz. Otuz beş milyonluk ülkede kitapların üç beş bin basılmasının gülünçlüğüne ve geri kalmışlığımızın zavallılığına bakmayarak bu hizmeti sürdüreceğiz.

Mehmet Ali Yalçın

ÖNSÖZ

Bir toplumun edebiyatına özünü ve biçimini veren, o toplumun yaşayışı, uygarlığıdır. Yani bir toplumun ekonomik ve toplumsal yapısı nasılsa ona göre de bir edebiyatı olur. Aslında genel olarak sanatı, bilimi, düşünüşü, duyuşu, beğenileri, değer yargıları da ona göre olur. Bunun için zaman içinde olan toplum ve tarih olayları, toplumsal yaşantı, ister istemez edebiyata yansır. Toplumla sırtını dönmüş, toplumdan kopmuş grup ve zümrelerin toplumdan kopuk sanatları, edebiyatları da yayılıp tutunamaz, bir gün temsil ettiği anlayışla birlikte ölür.

Bu nedenle bir dönemin edebiyatını ve edebiyat ürünlerini incelerken toplumun o dönemdeki ekonomik ve toplumsal yapısını, o dönemdeki toplum ve tarih olaylarını, toplum yaşayışında olan değişiklikleri, sorunları

bilmek zorundayız. Fakat yazık ki İslâmlık öncesi Türk toplumları hakkında çok az şey biliyoruz. Daha çok bilmek için gerekli kaynaklardan yoksunuz. Ondan sonraki Türk toplumlarının ve örneğin kendi toplumumuzun yapısı da gerektiği gibi incelenmemiştir. Osmanlı toplum yapısı, bilimsel anlamda daha şimdilerde incelenmeye başlanmıştır.

Bu kaynak yetersizliği içinde İslâmlık öncesi Türk edebiyatını dört yaniyle, tastamam verme olanağımız yoktur. Öte yandan elde olanları toplamak ve değerlendirmeye sunmak da ayrıca önem kazanmaktadır.

Ne var ki bu kitapcıkla yapılmak istenen bu değildir. Biz burada genel olarak okuyucular, özel olarak da öğrencileri, hakkında pek az şey bilinen bu dönem edebiyatımızla doğrudan doğruya metinler aracılığı ile yüzyüze getirmek istedik. Şükrü Kurgan'ın «İzahlı Eski Metinler Antolojisi» kitabından başka bu gereksinmeyi karşılıyacak derli toplu bir kitap yoktur. Bu kitap da 1943 yılında çıktığından hem piyasada bulunmamaktadır, hem de gerek kapsamı, gerek eskiliği bakımından bu boşluğu dolduracak durumda değildir. Onun için böyle bir el kitabına gereksinme duyulmaktadır.

Biz, yayınlanmış kitapların hemen hepsine başvurarak İslâmlık Öncesi Türk Edebiyatına ait metinler arasından seçmeler yaptık. Seçtiğimiz metinleri bugünkü dile yeniden

çevirdik. Orijinal metni olmayan masal, efsane ve destanların konularını da günümüz dili ile özetledik.

Metinleri çevirirken orijanal cümle yapısını ve anlatım biçimini değiştirmemeye çok dikkat ettik. Bugün pek kullanılmasa bile anlamı kökünden çıkarılabilecek sözcüklere de pek dokunmadık. Öyle ki çevirisini verdiğimiz metinlerle asılları yan yana konduğun da cümle cümle, kelime kelime izlenebilir. Pek zorunlu hallerde - o da pek az - kelime kelime çevirme kuralından ayrıldık. Ayrıca çevirileri ile birlikte asıllarından bir parçayı da örnek olarak verdik. Her metnin aslını bütünüyle vermeyi böyle bir kitapçık için gereksiz bulduk.

Meraklı okuyucular, bu kitaba aldığımız ve almadığımız metinlerin asıllarını görmek isterlerse Gök Türkçe metinler için Hüseyin Namık Orkun'un «Eski Türk Yazıtları», Uygurca metinler için de F. W.K. Müller ile A. Von Gabain'in «Uigurika» ve A. Caferoğlu'nun derleme ve çevirilerine başvururlarsa örneklerin çoğunu toplu olarak görebilirler.

Ali ÇİÇEKLİ

GİRİŞ

Tarih boyunca Türkler iki kez uygarlık değiştirdiler. Birincisinde din değiştirdiler, ikincisinde de Batı uygarlığına öykünmeye (taklide) giriştiler. Yüzyılımızda ise Batı'ya öykünme çabalarının yanısıra kendi ulusal kökenlerimize dönme, uluslararası bilimsel ilerlemeleri kendi toplumumuzun tarihsel gelişimi ve kültürel birikimi üstüne oturtma çabaları, gittikçe güç kazanmaktadır.

Bu gelişme ve değişmeler sonucu kazandığı özelliklere göre edebiyatımızı üç dönemde incelemek gelenekleşmiş bir yöntemdir :

1. **İslâmlıktan önceki Türk edebiyatı**
2. **İslâmlık etkisindeki » »**
3. **Batı etkisinde » »**

Bunlara, yüzyılımızdaki son gelişme ve değişmeyi gözönünde tutarak belki bir dördüncü dönemi eklemek zamanı gelmiştir.

Çünkü günümüzde Batı etkisinden önemli oranlarda kurtulmuş, hele Halk Edebiyatı gibi Batı etkisine hiç de girmemiş bir Türk edebiyatından söz edebiliriz.

Burada üzerinde duracağımız dönem, edebiyatımızın ilk dönemi «başlangıçtan islâmiyetin kabulüne kadar» olan en eski Türk edebiyatıdır.

Bilindiği gibi bu dönemde Türklerin yurdu Ortaasya'dır. Gene bilindiği gibi Türk'lerin Ortaasya'da kalan yada güneyde Hindistan'a, batıda İran, Mezepotamya ve Anadolu üzerinden Avrupa ve Afrika'ya geçen kollarından başka bir de Karadeniz'in kuzeyinden, Rusya üzerinden Avrupa'ya geçen kolları vardır. Kuzey yolu ile göçen bu Türk'ler de gittikleri yerlerde ayrı devletler kurmuşlar ise de din, dil, benlik değiştirerek Avrupa kavimleri içinde zamanla erimişlerdir. Bu nedenle bu hıristiyan Türkler, Türk toplumlarından kopmuş ve Türk Edebiyatı araştırmacılarının genellikle konuları dışında tutulmuştur. Aslında yer ve zaman bakımından da burada sınırladığımız dönemin dışında kalmaktadırlar.

Ortaasya'da kalan ve güneye, batıya doğru yer değiştiren Türkler ise sekizinci yüzyıl sonlarından başlıyarak İslâmiyetle yüzyüze geldiler. Dokuzuncu ve özellikle onuncu yüzyıllarda kitleler halinde müslüman oldular. On birinci - on ikinci yüzyıl-

larda da ilk islâmî türkçe eserler yazılmaya başladı. Böylece İslâmlığı kabul eden Türkler de bu birinci dönemin dışında kalmaktadır.

Demek ki edebiyatımızın bu birinci dönemi, başlangıçtan on birinci yüzyıla kadar olan dönemle bu dönemde Ortaasya'da yaşıyan, devlet kuran Türk «budun» larının, uluslarının edebiyatlarını kapsamaktadır: Sakalar, Hunlar, Gök Türkler, Uygurlar, Kırgızlar... Öteki Türkler'den, hattâ Sakalar, Hunlar ve Kırgızlar'dan bile bu dönem edebiyatı ile ilgili metinler yok demektir. Bize o dönemden yazılı ve sözlü ürünler bırakan ve tarih kaynaklarına geçirenler ise asıl Gök Türklerle Uygurlardır. Onun için bu kitapta ağırlık, Gök Türk ve Uygur Metinlerine verilmiştir.

Bu dönem Türk'lerinin tarihi ve edebiyatı hakkında bilgilerimiz ise son derece az ve sınırlıdır. On sekizinci yüzyıl sonlarında başlıyan geziler, on dokuzuncu yüzyılda yapılan kazılar sonunda ele geçen yazılı metinler olmasaydı, bilgilerimiz bu kadar da olamıyacaktı. Çünki Çin ve Moğol tarihleri, bir de onlardan aktarma yolu ile Acem ve Arap tarihleri dışında eski tarih kaynakları Türkler hakkında bilgi vermemektedir.

Türkler ve Türk Edebiyatı'nın bu eski dönemi hakkında bilgilere rastladığımız başlıca kaynaklar şunlardır:

1. ÇİN KAYNAKLARI : Türkler hakkında ilk bilgilere Çin tarihlerinde raslamaktayız. Hunlar ve Hun hükümdarı Mete, Gök Türklerle Gök Türklerin yaptıkları savaşları; Gök Türk kağanları ve ileri gelenleri hakkında bilgiler verilmektedir. Ayrıca Oğuz Kağan destanının iki ayrı özeti, Uygur'ların Türeyiş ve Göç destanlarının kısa özetleri vb... de Çin kaynaklarına geçmiştir.

2. MOĞOL TARİHLERİ : Moğol hükümdarı Cengiz Han, soyluluğunun isbatı için soy tarihinin yazılmasını buyurmuş. Moğol tarihçileri de Moğolların kökünü Türklere bağlamayı uygun görmüşler, Oğuz Kağan'ı Cengiz'in atası olarak göstermişler. Bu yüzden Türk tarihi ile hemen hemen en çok ilgilenenler Moğol tarihçileri olmuş. Ayrıca da Oğuzname'ye benzek olarak Cengizname'ler yazıldı.

İlhanlı Tarihçisi Reşidüddin'in «Camiüt Tevarih» kitabında Türklerin soyu hakkında uzun bilgiler verilmekte ve Oğuz Kağan Destanı'nın geniş bir özeti yer almaktadır. Daha sonraları Türk'lerden söz eden tarihçilerin asıl kaynağı bu kitaptır. Bugün elimizde olmamakla birlikte birçok kereler yazıldığı anlaşılan Oğuzname'lerin dayanağı da Reşidüddin'in verdiği bilgilerdir. Çağatay Tarihçisi Ebül Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terakime'sinde de Türk soyu anlatılmakta, Oğuz Kağanın serüvenleri islâmî kılığa bürünerek yer almaktadır.

3. İRAN KAYNAKLARI : Reşidüddin'in tarihinde olduğu gibi Türklerden-Oğuzlardan söz eden İran tarihlerinden başka önemli bir kaynak da büyük İran Şairi Firdevsî'nin «Şehname »adlı destanıdır. Şehname'nin ana konusu İranlılarla Turan'lıların savaşıdır. Bilindiği gibi Turan'lılar Türklerdir. Böyle bir Türk - İran savaşı Saka Türkleri ile olmuştur. Şehname'deki Türk hükümdarı Afrasiyab'ın Saka Hükümdarı Alp Er Tunga olabileceği buradan çıkmaktadır.

(Ayr.ca bak : Bu dizide yayınladığımız Kaşkarlı Mahmut, Divan ü Lügat _ it Türk, «Er Tonga»)

4. DİVAN Ü LÜGAT - İT TÜRK : Kaşgarlı Mahmut'un bu çok değerli eseri aslında bir «Türk dilleri sözlüğü» dür. Fakat her kelime açıklanırken çok çeşitli bilgilerin yanında o zaman Türk boyları arasında ağızdan derlenen şiirlerden birer dörtlük ya da bir ata sözü örnek olarak gösterilmiştir. İşte bu ürünler İslâmlık Öncesi Türk Edebiyatının yazıya geçirilen ilk sözlü ürünleridir. Eser İslâmlığın kabulünden sonra yazılmıştır. Fakat içinde topladığı bu atasözleri (savlar) ve şiirler İslâmlık öncesi ürünleri olduğundan bu sözlük bir de ayrıca İslâmlık Öncesi Türk Edebiyatı Antolojisi niteliğindedir. Bu arada Alp Er Tunga Destanı'nın bir parçası ile Şu Destanı hakkında söylentiler yer almaktadır ki Türk Destan Edebiyatı bakımından bu, çok önemlidir.

5. RUS ve BATI BİLGİNLERİNİN ESERLERİ : On sekizinci yüzyıldan sonra Orta-asya'da geziler, inceleme ve araştırmalar, kazılar yapan bilginler yazılı metinleri buldular, sözlü ürünleri de derlediler. Sonra da bu bulgularının asıllarını ve çevirilerini yayımladılar. Ondokuzuncu yüzyıl da Batı Türkoloğlarının yoğun çalışma yüzyılı oldu. Yüzyılımızın başında ise bugün elimizde olan bu edebiyat ürünlerinin hemen tümü yayımlanmış bulunuyordu. Fakat bu yöndeki çalışmalar durmuş değildir. Daha bilinmesi ve aydınlanması gereken çok şey vardır. Dünya ve özellikle Rus bilim adamları bu konular üzerinde halen de önemle çalışmakta, yeni yeni metinleri ortaya çıkarmaktadırlar.

(İslâmlıktan Önceki Türk Edebiyatı ürünlerini böylece ortaya koyan bilginlerin başlıcaları şunlardır: Melioranski, Malaff, Samoiloviç, Marquart, Le Coq, Müller, Radloff, Thomsen vb... Özellikle de Radloff'la Thomsen...)

TÜRK LEHÇELERİ ve TÜRKLERİN KULLANDIĞI YAZILAR

Tarihin en eski uluslarından biri de hiç kuşkusuz Türklerdir. Fakat yazık ki Türk tarihini eski çağlara kadar uzatabilecek yazılı kaynaklar yoktur.

Türklerden söz eden ilk yazılı kaynaklar — yukarıda da dediğimiz gibi — Çin ta-

rihleridir. Çin tarihlerinin yazdığı ilk Türkler ise Çinlilerin «Hiung-nu» dedikleri «Hun»lardır. Hunlardan önce varlığı bilinen «Tik» ulusunun Türk olması ihtimali de vardır.

İsa'dan önceki çağlarda devlet kurdukları ve İranlılarla savaştıkları bilinen Saka'lardan ise tarihler pek söz etmiyorlar. Birer destan kahramanı olan Saka hükümdarları Alp Er Tunga ile Şu'nun savaşlarını, ancak adlarını taşıyan destanlardan öğrenmekteyiz.

Tarihte «Türk» adını taşıyan ilk Türk devleti Gök Türk'lerdir. Çin tarihlerinde «Tu - kiue» diye anılan bu Türk'lerle ilgili olaylar İsadan sonra altıncı yüzyılın olaylarıdır. Elimizdeki yazılı ilk türkçe metinler de gene bu yüzyıllara ait metinlerdir (Yenisey yazıtları).

Bu nedenlerle türkçenin Gök Türklerden önceki durumunu bilmiyoruz. Bundan sonraki türkçe metinler Gök Türk ve Uygur metinleridir. Demek ki Türk dilinin gelişmesini, Türk lehçelerini ve Türklerin kullandıkları yazıları Gök Türk ve Uygurlardan başlıyarak izleyebileceğiz.

«Türk» kelimesinin sözlük anlamı «güç - kuvvet» demektir. Bu anlamda Türk budunlarının (kabilelerin) başı, yöneticisi durumunda olan budun, «Türk» adıyle anılırdı. Türk dilleri ise Türk budunlarının, uluslarının adını alırdı: Göktürkçe, Uygurca, Kırgızca... gibi.

Elimizdeki türkçe metinlere göre on birinci yüzyıla kadar türkçe iki kol halinde geliyor :

1. Gök Türk diyeleği (lehçesi)

2. Uygar diyelegi.

Kaşgarlı Mahmut (XI.yy) Türkçe'yi gene ikiye ayırıyor :

1. Oğuzca (Batı türkçesi)

2. Hakaniye (Doğu) türkçesi. (Mahmut buna «Kaşgar Til» yani «Kaşgar dili» de diyor.)

Kaşgarlı Mahmut'un Divan ü Lügat - it Türk'teki bu sınıflamasına göre Oğuzca Göktürkçe'nin, Hakaniye Türkçesi de Uygurcanın devamıdır.

On dördüncü yüzyılda ise Türkçe üç diyeleğe (lehçeye) bölünmüştür :

1. Çağatay diyeleği

2. Anadolu »

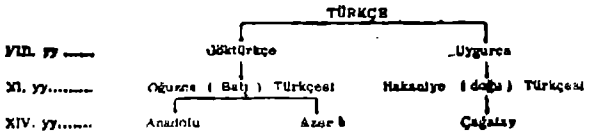
3. Azerî »

Bunlardan Çağatay diyeleği eski uygurcanın ve doğu (Hakaniye - Kaşgar) türkçesinin devamıdır. Göktürkçe'nin devamı olan Oğuz (batı) diyeleği ise iki kolda gelişmiştir: Azerbeycan, İran, Doğu Anadolu ve Irak şeridi üzerinde yerleşip ayrı toplumlar halinde gelişen Türklerin dili zamanla farklılaşmış ve «Azerî lehçesi» adını almıştır. Anadolu'da ve Avrupa'da yerleşip ayrı bir uygarlık geliştiren Oğuz - Osmanlı Türklerinin dili Anadolu diyeleği (lehçesi) adını almıştır. Bugün bütün dünyada «Türkçe» dendi-

ği zaman genellikle Anadolu türkçesi anlaşılır.

Türkçenin baştan beri bu gelişmesini şöyle bir şema ile gösterebiliriz:

TÜRK LEHÇELERİ :

Bizim konumuz bunlardan yalnız Gök Türk ve Uygur lehçelerinin İslâmlıktan önceki sözlü ve yazılı ürünleridir.

Türklerin kullandıkları yazılara gelince : İslâmlıktan önce Türkler Gök Türk ve Uygur alfabelerini kullanmışlardır. Uygurların bir ara «Soğd» alfabesini kullandıkları da anlaşılmaktadır. Sekizinci yüzyıldan sonra Gök Türk alfabesi bırakılmış, yerini Uygur alfabesi almıştır. Uygur alfabesi İslâmlığın kabulünden sonra da bir süre kullanılmıştır.

İslâmlık döneminde Türkler ayrıcalıksız Arap harflerini kullanmışlardır. Ancak Anadolu'da yeni Türkiye Cumhuriyeti kurulunca Arap alfabesi bırakılmış, yerine Lâtın harflerinden oluşturulmuş yeni Türk alfabesi konmuştur. Bugünkü Sovyetler Birliğine bağlı Türk Cumhuriyetleri ise Lâtin ve İslav (Rus) alfabesini kullanıyorlar.

İslâmlıktan Önceki Türk Edebiyatı'nın yazılı ürünleri Gök Türk ve Uygur alfabeleri ile yazılmıştır. Onun için burada kısaca bu iki yazı hakkında bilgi vereceğiz.

GÖK TÜRK YAZISI :

Bu yazıya Yenisey ve Orhun ırmakları dolaylarındaki irili ufaklı yüzlerce mezartaşı ve anıtlar üzerinde raslamaktayız. Harflerin karakterleri kâğıt vb. levhalar üzerine yazmaya değil, taş vb. yüzeyler üstüne kazmaya elverişlidir. Harfler sağdan sola ve yukarıdan aşağıya doğru bitiştirilmeden yazılmaktadır. Harflerin bitişik biçimleri yoktur. Kelimeleri ayırmak için genellikle üstüste iki nokta (:) konmaktadır.

Harflerin biçimleri ve adları Türklerin kullandıkları eşyalardan ve «damga»lardan çıkmış olsa gerek. Örneğin çadır biçimindeki harf «eb» (yani ev), ok biçimindeki harf

«ok», yay biçimindeki harf «ya» (yani yay) ... adını taşımaktadır.

Gök Türk yazısının en gelişmiş, en düzgün biçimine sekizinci yüzyılda dikilen Tonyukuk, Bilge Kağan, Kül Tiğin anıtlarında rastlıyoruz. Daha önceki yüzyıllarda dikilen mezar taşlarında ise yazılar daha ilkeldir.

Gök Türk alfabesi 38 harftir. (Beşinci yüzyılda dikilen Yenisey yazıtlarında bir otuz dokuzuncu harfe rastlanıyorsa da sonraları bu harfin kullanılmadığı görülüyor.) Bu 38 harfli zengin alfabe, türkçenin bütün seslerini verebilmektedir. Harflerin dördü sesli (1. A-E, 2. I-İ, 3. O-U, 4. Ö-Ü), yirmi altısı sessiz, sekizi de bileşik seslidir. (4 + 26 + 8 = 38) Sesli harflerin ince ve kalınları için ayrı harfler yoksa da sessiz harflerin ince ve kalınları vardır. Sesli harfler ince sessiz harflerle birleşince ince, kalın sessizlerle birleşince kalın okunmaktadır.

Gök Türk yazısı Türklerin bilinen tek ulusal yazısıdır. (Öteki yazıları Türkler yabancılardan almışlardır.) Öte yandan da görüldüğü gibi türkçenin bütün seslerini, bütün incelikleri ile yazıya geçirebilecek zenginliktedir. Böyle olduğu halde Türkler bu kendi ulusal yazılarını bırakıp da neden daha az harfli yabancı alfabeleri almışlardır? Başka nedenlerin yanında bunun bir nedeni de şu olsa gerektir: Harflerin kâğıt üzerine yazmaya değil taş üstüne kazmaya

elverişli oluşu ve bitişik biçimlerinin bulunmayışı... kısaca pratik bir yazı olmayışıdır. Daha önemlisi de belki, Bilge Kağan'ın yakınıp durduğu gibi, Türklerin «kendi geleneklerine, törelerine sahip olmayıp yabancı etkilere kapılmaları» dır.

Her ne ise bu zengin Türk yazısı sekizinci yüzyıldan sonra kullanılmaz olmuş, yerini yarısından daha az harfli (18 harf) Uygur yazısına bırakmıştır.

UYGUR YAZISI :

Uygur Türkleri yabancı etkiler altında daha çok kalmış, daha «kozmopolit» bir Türk ulusudur. Bu nedenle daha beşinci yüzyılda kendilerinin özel bir yazıları olduğu halde hem bu yazıyı bırakmışlardır, hem de eğemenlik Gök Türklerden Uygurlar'a geçince Gök Türk yazısını kabul etmemişlerdir.

Uygur alfabesi, «Soğd»lu misyonerlerin getirdiği eski «Soğd» alfabesinin belki biraz değişmiş ve gelişmiş biçimidir. Bu misyonerler Uygur Türklerine hem «Mani» dinini (Manihaizm'i) hem de bu dinin metinlerinin yazıldığı bu yabancı alfabeyi kabul ettirebilmişlerdir.

Uygur Türkleri sonradan kabul ettikleri Manihaizm ve Budizm dinlerini kısa süre içinde bırakıp İslâmiyeti kabul etmişlerse de «Uygur yazısı» daha bir süre kullanılmıştır.

Uygur alfabesi 18 harflidir. Fakat bu harflerden dördü hemen aynı sesleri verdiklerinden ve bu yüzden de pek kullanılmadıklarından 14 harfli bir alfabe de denebilir. Görüldüğü gibi Uygur alfabesi, Türklerin kullandıkları en yoksul, türkçedeki sesleri karşılamak konusunda da en elverişsiz yazıdır. Bu yazıda bazan çıkağı aynı olan üç dört ses bir tek harfle gösterilmektedir. Örneğin dudak sessizleri olan b - p - f yerine bir tek harf kullanılmaktadır. Bunun için kelimenin okunuşu daha çok sözün gelişinden çıkmaktadır.

Ne var ki bu yazı kâğıt üzerine yazmaya elverişlidir ve harflerin bitişik biçimleri vardır. Arap harflerinde olduğu gibi her harfin kelime başında, ortasında ve sonunda yazılışları ayrıdır. Gök Türk yazısına göre daha pratik, kullanışlı bir yazıdır.

Uygur yazısı İslâmlığın kabulünden sonra da bir süre kullanılmışsa da XI. - XII. yüzyıllarda yerini Arap alfabesine bırakmış, böylece Türkler'in kullandığı bu ikinci yazı da tarihe karışmıştır.

Bugün elimizde Uygur yazısı ile yazılmış çuval çuval, sandık sandık «Uygur Metinleri» vardır. Fakat bu metinlerin Orhun yazıtlarında olduğu gibi bir edebiyat değeri yoktur. Hep basit Budist ve Manihaist dinsel metinlerdir.

İSLÂMLIKTAN ÖNCEKİ SÖZLÜ TÜRK EDEBİYATI METİNLERİ

İslâmlıktan önceki Türk edebiyatının asıl zengin ve değerli bölümü bu yazılarla yazılmış «yazılı edebiyat» değildir. Yukarıda sıraladığımız kaynaklarda sonradan yazıya geçirilmiş «sözlü edebiyat» verimleridir. Özellikle de Kaşgarlı Mahmut'un derleyip «Divan ü Lügat» ine geçirdiği ürünlerdir.

Sonradan derlenip yazıya geçirilen bu örnekler gösteriyor ki İslâmlıktan önce Türklerin zengin bir «sözlü edebiyat»ı vardır. Bu sözlü edebiyat ürünlerinin başlıcaları da:

1. **Destanlar,** 2. **«Koşuk»**lar (doğa güzellikleri, aşk vb... konularında yazılmış şiirler), 3. **«Sagu»**lar (ağıtlar), 4. **«Sav»**lar (atasözleri)... gibi çok canlı edebiyat ürünleridir.

Asıl bu sözlü edebiyat geleneğidir ki İslâmlığın kabulünden sonra da günümüze kadar Türk halkları içinde sürüp gelir. Kökeninden kopmadan, fakat elbet zamanla değişip gelişerek, çeşitlenerek ve yeni özler kazanarak...

Bugünkü Türk dili ve edebiyatı, özellikle de halk edebiyatı ve genel olarak halk bilimi (folklor), bu eski kökenden çıkıp yüzyıllar boyu gelişip zenginleşerek günümüze ulaşan bir büyük birikimin üzerine oturmuştur. Daha doğrusu bu birikime dayalı olduğu sürece sağlam, güzel, değerli ve giderek

evrensel olabilir. Bu tarihsel birikime sırtını dönen, her şeyde olduğu gibi bu konuda da o tükenmez halk kaynağından kopan bir edebiyat, kalıcı da olamaz. Erinde - gecinde ölür gider.

Bugün Dede Korkut «boy»ları, Yunus Emre'nin şiirleri hâlâ bütün canlılığı ile yaşarken, altı yüzyıllık Divan Edebiyatı ölü bir edebiyat haline gelmişse, bunun nedeni sadece «dil» değildir. Asıl bu dediğimiz nedenledir. Tanzimat edebiyatçılarının, Servet-i Fünuncuların artık okunamayışı, «Fecr-i Atî»cilerin, «ikinci yeni» cilerin, «Bilinç-altı»cı, «Bunalım»cı edebiyat akımlarının birer saman alevi gibi yanıp sönmesinin nedeni de asıl budur.

Ta İslamlık öncesinden başlıyarak geleneksel Türk edebiyatı örnekleri üzerine eğilmek, bir de bunun için ödevimizdir. Aynı nedenle bir ödevimiz de şudur:

Sözlü edebiyat ve folklor ürünleri derlenip yazıya geçirilmezse bir süre halkın vefalı belleğinde yaşadıktan sonra bir gün unutulur gider, geçmişin bir daha aydınlanmaz karanlıklarına gömülür. Hele teknik araçların alabildiğine geliştiği, mesafelerin kalktığı, toplumların kucak kucağa yaşar olduğu çağımızda, «halkın o vefalı belleği» de artık o değerli ürünleri saklıyamamaktadır. Sözlü edebiyat ve folklor ürünleri hızla yok olmaktadır. Her aydın, vakit geçirmeden

kendi çevresindeki halkın, şiirlerini, masallarını, hikâye ve fıkralarını, türkü ve oyunlarını, geleneklerini, nakışlarını... vb... derleyip yazıya geçirmeli, kolleksiyonunu yapmalı... Böyle derleyicilere, araştırıcılara her zamankinden çok günümüzde ihtiyaç vardır.

Bu ödevimizi yapmazsak, hiç kuşkumuz olmasın ki, bir gün bu araştırmalara, derlemelere girişsek bile artık orijinal bir şeyler bulamıyacağız. Ve bu hazinelere yazık olacak...

Birinci Bölüm

TÜRK DESTANLARI

DESTANLARIN DOĞUŞU :

«Destan» sözcüğü dilimize farsçadan geçmiştir. Farsçada «Dasitan», Zaloğlu Rüstem diye bilinen kahraman Rüstem'in babası Zal'ın öteki adıdır. Eski Yunanlılar destan karşılığı «Epos» (söz) derlerdi. Batı dillerinde bu «epos» sözcüğünden türeyen «Epope» kullanılıyor. Destansal şiirlere «epik» şiir denmesi de bundandır.

Destan yada epopeler, ait oldukları ulusların ilkel çağlarının sözlü, manzum, ürünleridir. Öyleki bu çağları o ulusların ulusal tarihleri henüz aydınlatmamıştır, yani kendi ulusal tarihlerinin yazmadığı en eski çağlarıdır. Bu ilkel çağlarında uluslar, henüz çevrelerinde olan doğa ve tarih olayla-

rını gerçek nedenleri ile anlayıp açıklayacak kafa düzeyine erişmemişlerdir. Her olayı ancak kendi ilkel dinlerinin tanrılarına bağlıyarak açıklarlar, hayallerinde buna göre büyütüp süslerler. Olayın kahramanı falan tanrı ile falan insanın çiftleşmesinden doğmuştur. Falan tanrı filân insana gelip yada başka bir tanrıya gidip «şöyle, şöyle» demiştir. O olay da böylece olmuştur.

İşte bir ulusun bu ilkel çağlarında toplumu derinden etkileyen bir olay olur. (Bir savaş, bir göç, bir kuraklık...) Bu ilkel toplumun insanları bu doğa yada tarih olayı karşısında büyük bir korkuya kapılır, yada bu olaya karışan güçlü insanlara büyük bir hayranlık duyar. Bu olay ve bu kişiler önce halk belleğinde «mit»leşir, masallaşır. Sonra aynı toplumun aynı özellikteki ozanları bu «mitos»ları yada masalları şiirleştirip sazla söylemeye başlarlar. Sonra bu türküler ağızdan ağıza, kulaktan kulağa değişip zenginleşerek yayılır. Yüzyıllar içinde bu şiirlerin şairleri de unutulur, halkın ortak malı olur.

Daha sonra o çağlara yakın bir çağda bir büyük halk ozanı çıkıp halk belleğindeki bu «mitos»ları, masalları, türküleri yeniden, baştan sona uzun bir manzum hikâye haline getirir. Böylece yüzyıllar içinde halk belleğinde oluşan o olayın öyküsü bu büyük ozanın dilinde, telinde birleşip bütünleşerek yeni ve tek bir manzum öykü olur.

Troya savaşlarının 49 - 51 gününü anlatan İlyada ve Troya'dan dönüşü anlatan Odysseia Homeros'un böylece yarattığı iki epopedir. Gene İran - Turan (Saka Türkleri?) savaşlarını anlatan Şehname'yi de Firdevsi böyle yaratmıştır. Aradan çok uzun yüzyıllar geçtikten sonra bir derleyici bilgin tarafından parça parça derlendikten sonra sıraya konup birleştirilip yayımlanan destanlar da vardır. Alman Destanı Nibelungen ile Kırgız destanı Manas da böylece derlenmiştir.

Demek ki bir destanın oluşması için:

1. O tarih öncesi ilkel çağın yaşanmış olması

2. Bu çağda bütün toplumu sarsan bir büyük tarih ve tabiat olayının olması

3. Bu olayın halk içinde efsaneleşmesi ve şiirlere konu olması,

4. Sonra da bir büyük ozanın bunu bütün olarak yeniden söylemesi yada yüzyıllarca sonra bir bilginin parça parça derlemesi gerek.

5. Her destan ille de uzun manzum bir hikâyedir. Düz-yazı (Nesir) biçiminde destan olmaz.

Dünya destanları olan : Hintlilerin : 1) Ramayana 2) Mahabharata,
Yunanlıların : 1) İlyada, 2) Odysseia
Lâtinlerin : Eneid (Vergilius'un)
İranlıların : Şehname,
Finlerin : Kalavela,
Almanların : Nibelungen,

Fransızların : Chansen de Roland destanları hep böyle meydana gelmiştir.

TÜRK DESTANLARI :

Birçok Türk ulusları da kendi tarih öncesi bu ilkel çağları yaşamışlardır. Bu çağlarda toplumlarını derinden etkileyen birçok büyük doğa ve tarih olayları olmuştur. Bu olaylar halk içinde değişip büyüyerek masallaşmış ve ozanlar, şiire - saza dökmüşlerdir. Fakat yazık ki doğan destanlar işte bu aşamada kalmış, bir büyük Türk ozanı çıkıp da bunları yeniden bütün olarak söylememiştir. Ve bir Türk bilgini çıkıp da bunları halk ağzından derleme çabasına girişmemiştir. Onun için de Türk destanlarının hiçbirinin tamamı ve orijinali elimizde yoktur. Yalnız bazı Rus bilginleri Kırgız ozanlarından (Orozbek, Karabay, Molla Hasan vb.) Manas destanının 20 bin mısraını derlemişlerdir. Fakat Manas destanı da İslâmlığın kabulünden sonra meydana gelmiştir (İslâm (Türk) - Kâfir (Rus) mücadelesini anlatır) Bunun için de konumuz dışındadır.

Bütünü ve orijinali elimizde olmayan bu Türk destanlarını, parça parça yada özetler halinde yukarıda sıraladığımız bazı Çin, İran, Arap kaynakları ile Divan ü Lügat-it Türk'te buluyoruz. Yalnız Oğuz Kağan Destanı'nın genişçe Uygurca bir düzyazı özeti elimizdedir. Bir de gene yukarıda bildir-

diğimiz Moğol - Türk kaynaklarında Oğuznameler ve Oğuzlar hakkında bilgilere rastlıyoruz.

Bu biçimleri ile varlığını ve az - çok konularını bildiğimiz Türk destanları (menkabeleri - efsaneleri) şunlardır :

1. Yaratılış efsanesi
2. Saka Destanları :
   a) Alp Er Tunga Destanı
   b) Şu destanı (parçası)
3. Hun destanı :
   Oğuz Kağan Destanı
4. Gök Türk Destanları :
   a) Bozkurt destanı
   b) Ergenekon »
5. Uygur Destanları :
   a) Türeyiş destanı
   b) Göç »

İslâmlığın kabulünden sonra da Türklerin destan geleneği devam ediyor. Bunlar, yarı destan, yarı menkabe ve efsane biçimindedir. Bunların başlıcaları da şunlardır :

1. Karahanlılar zamanı :

Satuk Buğra Han Menkabesi : Buğra Han'ın nasıl müslüman olduğunu, kâfirleri nasıl yendiğini anlatır.

2. Kırgızlar arasında :

Manas Destanı : Er Manas'ın gene nasıl müslüman olduğunu ve kâfirlerle savaşıp onları nasıl altettiğini anlatır.

3. Anadolu'da : Birçok destan, destansı hikâyeler ve menkabeler meydana gelmiştir. Başlıcaları :

a) Battalgazi Destanı (Battalname)
b) Danişment Gazi Hikâyeleri (Danişmentname)
c) Dede Korkut «Boy»ları
d) Genç Osman Destanı
e) Köroğlu Destanı

Görülüyor ki bu kadar zengin destan yada destansı hikâye edebiyatı olan bir ulus daha yoktur. Neye yarar ki hepsini geçmişin karanlıklarına gömmüşüz. Bu kadar destan içinde Kalavela kadar olsun derlenip toplanmış tek destanımız yoktur.

YAPMA DESTANLAR :

Yukarıdan beri belirttiğimiz gibi oluşmamış fakat bir ozan - yazar tarafından bir tarih olayını kendi kafasında biçimlendirdiği gibi yazılmış yapma destanlar da vardır. Bu tür destanların dünyadaki en tipik örnekleri: Torquarto Tasso'nun Haçlı Seferlerini anlatan «Kurtarılmış Kudüs» ü ile Voltaire'in Henriade (Anriyad okunur) adlı Avrupa'da mezhep savaşlarını anlatan eseridir.

Türk Edebiyatında yapma destanlara iki güzel örnek de Yazıcıoğlu'nun Selçukluların kuruluşlarını ve fetihlerini anlatan yarı tarih, yarı destan «Selçuknâme»si ile Türk Firdevsî - Uzun Firdevsî diye anılan Bursalı İlyas'ın «Süleymanname» sidir (Alp Er Tunga dolayısı ile ilerde bu Süleymannameden söz edip bir parçasını da göreceğiz.)

Ancak biz burada konumuz gereği bunların hepsinden değil, sadece Yaratılış, Saka, Hun, Gök Türk ve Uygur Destanlarından özetler ve metinler vereceğiz.

DESTANLARIN ÖNEMİ :

Destanlar bir ulusun, tarihin aydınlatamadığı, yada hiç olmazsa ayrıntıları ile açıklıyamadığı karanlık eski çağlarına ışık getiren belgelerdir. O ilkel çağlarda o ulusun ekonomik ve toplumsal düzeni nasılmış? Bu düzen içinde erkeğin, kadının, erkek ve kız çocuklarının durumu ne imiş? Başlıca üretim araçları, bu üretim araçlarının dağılışı nasılmış? O çağın insanları neleri, nasıl üretirler, ürettiklerini nasıl bölüşürlermiş? Ülkeler içerde nasıl yönetilir, dışa karşı niçin ve nasıl savaşırlarmış? Belli başlı inanışları, değer yargıları, giyinişleri, yeyip içtikleri, kullandıkları eşyalar, gelenekleri, bireyler arasındaki ilişkiler, toplumun belli başlı sınıfları ve sınıflar arasındaki ilişkiler... vb.. Bütün bunlardan günümüze kalan kültür mirası, bugünkü toplumsal yapımızın en eski kökeni... Bu ve bunlar gibi konularda tarihlerde bulamadığımız değerli bilgileri bu ürünlerde bulabiliriz. Bunları bilince de toplumumuzun bugünkü durumunu daha sağlıklı değerlendirebiliriz. Birçok araştırmalarımızda bu en eski kökeni çıkış noktası alabiliriz. Ve bugün ne yapmak gerektiğine daha bir bilinçle karar verebiliriz.

Örneğin günümüzdeki «Bozkurt» edebiyatının kökü bu eski Türk destanlarıdır. Oğuz Kağan'a bir bozkurt yol gösterir, Gök Türkler eli kolu kesilmiş yaralı bir gençle dişi bir bozkurt'un çiftleşmesinden çoğaldıklarına, Uygurlar da bir hakanın güzel kızları ile bir erkek bozkurt'un evlenmesinden türediklerine inanırlar. Gök Türkleri Ergenekon'dan çıkaran da bir bozkurttur. Ergenekon'dan çıkan Göktürklerin işçi (demirci) başbuğunun adı «Börteçene», bozkurttur. Bunlar hep Oğuz Kağan, Bozkurt, Ergenekon, Türeyiş destanlarında anlatılır. Çünkü bozkurt, o zaman Türklerinin «Totem»i idi. Türkler başka dinlere girip başka tanrıya tapmaya başladıkları zaman da bu ilkel çağların totemi, bir anı, bir motif olarak yaşamaya devam etti. Savaşlarda kurt gibi ulumalarının, bayraklarına başlarına kurt başı yapmalarının anlamı da budur. Bugün bile çevremizde az mı kurt resmi görüyoruz? Bütün bunlar o ilkel totem çağına dayanır.

Dünya destanları da, Türk destan ve efsaneleri de dikkatle incelenince pek çok yararlı bilgiler ve sonuçlar çıkarılabilir.

Bu bölümde Türk destanlarını teker teker tanıyacağız.

I

YARATILIŞ EFSANESİ

Bugün elimizde Türklere ait bir «kozmogoni» (evrenin varoluşu kuramı) vardır. Türk halkları arasında değişik kılıklarla anlatılan bir masal. Kısa özetleri bazı yazılı kaynaklara da geçmiş. Çok eski çağlarda meydana gelmiş, zamanla aslı unutulmuş bir destan sanılıyor.

Fakat ne zamanlar, hangi Türk ulusu arasında doğduğunu bilmiyoruz. Hattâ masal olarak anlatıldığı biçimde bile derlenmiş bir metin yok elimizde. Bilinen, sadece konusudur. Ancak efsane bu kadarı ile dahi çok önemlidir. Geniş ve renkli bir hayal dünyasının ürünü oluşu, motiflerindeki şiirsellik bir yana, en eski Türklerin evrenin nasıl var olduğu üstüne düşünmeye başladıklarını gösteriyor.

Efsane, Şaman dininin (Şamanizm'in) inançlarına göre meydana gelmiştir. Sonraları Tevrat, İncil ve Kur'andaki «Adem ile Havva» öyküsünün motifleri karışmış, islâm inançları ile birleşerek değişip zenginleşmiştir. Biz burada efsanenin bu sonradan katılan ayrıntılardan arınmış çok basit, kısa bir özetini veriyoruz.

Bu efsaneyi Türk destanlarının başına alışımızın nedeni şudur: Gerçi dediğimiz gibi efsanenin zamanını ve hangi Türk ulusunun malı olduğunu bilmiyoruz. Fakat Türklerin Şaman dininde oldukları bir zamanın ürünü olduğu açıktır. Konusu da daha evrenin yaratılmadığı en eski zamanlara uzanıyor. Bu masal, belki de en eski Türk destanından bir kalıntıdır. Öteki Türk destanları çok daha sonraki çağların olaylarını ve kişilerini anlatmaktadır. Bunun için bu masalı, ilk Türk destanı diye düşünmekte büyük bir yanlışlık olmasa gerek.

Efsanenin konusu da şudur :

YARATILIŞ

«Bir zamanlar...» yada «zaman zaman içinde...» diye başlayamayız söze. Çünkü daha «ZAMAN» yaratılmamıştı. «Bir yerde ...» yada «ülkenin birinde...» diyemeyiz. Çünkü «YER» de yaratılmamıştı daha. Yalnız «SU» yaratılmıştı. Sudan başka yaratılmış hiçbir şey yoktu. Bütün evren uçsuz bucaksız bir sudan ibaretti.

Ve elbet suyun ve ondan sonra yaratılacak her şeyin tek yaratıcısı olan Tanrı Kara - Han vardı bir de. Ve elbet bir de her yaratığın anası olan AK-ANA...

Bu sonsuz boşluk - yokluk içinde var olan üç şey : Tanrı Kara - Han, Ak - Ana ve uçsuz bucaksız Su (Akıllara sığmaz genişlikte bir okyanus diyelim biz.)...

Bu sonsuz boşlukta, bu uçsuz bucaksız sularda bir ak kaz idi Kara - Han. Evet, adının «Kara» olduğuna bakmayın, bir ak kaz idi... Bu uçsuz bucaksız sularda yüzer, bu sonsuz boşlukta kanat çırpardı tek başına. Ve kaçıp gitmesin ve su ile birleşmesin diye «ZAMAN»ı çırnakları arasında sıkı sıkı tutuyordu. Ve Ak - Ana «Su»yun bilinmez bir yerlerinde duruyordu. Tanrı Kara - Han yalnızdı yani, Ak - Ana yalnızdı, su yalnızdı...

Tanrı elbet «tek »olur, bir eşi - bir benzeri olmaz Tanrının. Ama Tanrı bile yalnız olamaz. Yalnızlıktan sıkılıyordu Tanrı Kara - Han, korkuyordu hattâ. Bu sularda yüz, yüz, yüz... Bu boşlukta uç, uç, uç... Peki başka? Peki sonra? Yalnızlıktan, biteviyelikten boğuluyordu Tanrı Kara - Han ...

Bu kaygılara dalmışken gevşeyen çırnakları arasından ilkin «ZAMAN» kurtuldu. Ve varıp su ile birleşti Zaman. Bir dalgalandı su, bir dalgalandı, duruldu sonra. Sonra Ak - Ana göründü sularda. Tanrının bile aklını başından alan salınışlarla, büyülü bakışlarla yaklaştı Tanrı Kara - Han'a. Ve karşı

durulmaz bir güzellikle fısıldadı kulağına: «YARAT!..»

Ve yarattı Tanrı Kara - Han: Yalnızlığını gidersin, sularda kendisi ile yüzsün, boşlukta kendisi ile uçsun diye «ER-KİŞİ» yi yarattı. Er - kişi de bir kara kaz görünüşündeydi. Artık zaman vardı. Zaman içinde bir çift kaz: Biri ak, biri kara. Birlikte yüzüyor sularda, boşlukta birlikte kanat çırpıyorlardı.

Tanrı Kara - Han yalnızlıktan kurtulmuştu ama, zorlu bir sorun doğmuştu bu yeni durumdan, yaman bir sorun: Tanrı Kara - Han ile «Er - Kişi» aynı düzeyde, yüzmeli, eşit yükseklikte mi uçmalıydılar? Tanrı ile kul eşit olur muydu? Çünkü Er - Kişi Tanrıya eşit olmak istiyor, onunla aynı yükseklikte uçmaya yelteniyordu.

Tanrı Kara - Han Er - Kişi'nin içinden geçenleri biliyor ve içerliyordu bu işe. Derken Er - Kişi'nin uçma yeteneğini aldı elinden. Sularda boğulayazdı ki Er - Kişi, yalvardı Kara - Han'a: «Bana üstüne basılacak bir kara parçası yarat» diye. Tanrı Kara - Han da bir sivri kaya yarattı sular ortasında.

Bu kez de bu uçsuz bucaksız sular ortasında, bir sivri kaya üstünde dururken hem sıkılıyordu Er - Kişi, hem de sulara baktıkça gözü kararıyor, sulara düşüp boğulmaktan korkuyordu. Tanrı Kara - Han'a «Bana daha geniş bir yer yarat» dedi. Kara -

Han razı oldu. «Suyun dibine dal, toprak çıkar» dedi.

Er - Kişi daldı, suyun dibinden bir avuç toprak aldı. Ama bir parça toprak da ağzına sakladı: «Bu toprakla Tanrı Kara - Han bir dünya yaratacak. Ben de bu ağzımdaki toprakla kendime göre bir dünya yaratırım.» diye düşündü. Öylece çıktı suyun yüzüne.

«Saç toprağı suyun yüzüne!» dedi Tanrı Kara - Han. Er - Kişi avcundaki toprağı saçtı, ağzındakini gizledi. Tanrı Kara - Han: «Büyü!» diye buyurdu toprağa. Toprak suların ortasında dümdüz, inişsiz yokuşsuz, engebesiz büyümeye başladı. Büyüdü, büyüdü... bir güzel, bir düz dünya doğdu böylece.

Gelgelelim, Tanrının buyruğuna yalnız bu topraklar mı uyacaktı? Tanrı Kara - Han «Büyü!» deyince Er - Kişinin ağzındaki toprak da büyümeye başladı. Öyle ki az daha boğulayazdı Er - Kişi, Tanrı Kara - Han «Tükür!» demeseydi. Er - Kişi tükürüp boğulmaktan kurtuldu.

Kurtuldu ama ağzından çıkan topraklar saçılınca Tanrı Kara - Han'ın yarattığı dümdüz yeryüzü de bozuldu. Kimi yerde tepecikler, kimi yerde çukurlar, kimi yerde bataklıklar oldu. Er - Kişi bu oyunu oynayıp da böyle tükürmeseydi dünyamızda bu dağlar, dereler, inişler, yokuşlar olmayacak, dümdüz bir dünyamız olacaktı.

İşte dünyamız, karalar böyle yaratıldı.

Böyle bir dünya olur da bomboş mu kalır? Elbet insanlar, bitkiler, hayvanlar gerekti bu dünyaya. Tanrı Kara - Han onları da yarattı. Ve neleri yapacaklarını, neleri yapmıyacaklarını da bildirdi onlara.

Er- Kişi'ye gelince, o Tanrı Kara - Han'ın her isteğine karşı gelmişti. Bu yüzden ona «Senin adın artık ERLİK (şeytan) olsun» dedi. Onu önce yerin altındaki karanlıklara sürmüştü. Sonra bağışlayıp çıkardı.

Fakat «Erlik» yalnız mı kalacaktı? «Benim de insanlarım olsun» dedi. Tanrı Kara - Han : «Ben insanlara buyruğumu bildirdim. Neleri yapacaklarını, neleri yapmıyacaklarını biliyorlar artık. Git onları kendine çağır. Benim buyruklarımı dinlemeyip sana kananlar senden olsun. Sana kanmayanlar da benden olsun...» dedi.

Erlik de böylece Tanrı Kara - Han'ın ülkesindeki insanların arasına vardı. İnsanlara birer birer yaklaşıp kandırdı ve Tanrı Kara-Han aleyhine kışkırttı, Tanrı buyruğundan çıkardı onları. Kara - Han da Erlik'e uyup günah işleyen kişi oğlunu ülkesinden koğdu.

Tanrı ülkesinden koğulan kişi oğlu yeryüzünde çoğalmaya başladı. Ama Erlik, onları Kara - Han'ın yolundan ayırmaya, kandırmaya, şaşırtmaya devam etti.

Artık Tanrı Karahan'ın verdiği cezadan ders alanlar onun buyruğundan çıkmıyor ve

Kara - Han onları bağışlıyordu. Fakat Erlik'e kanıp Tanrı Kara - Han'a karşı gelenler de Tanrının cezasına çarpılıyordu. Bu düzen böyle sürecekti.

İşte evrenin yaratılışı ve kurulan düzen de böyle oldu.

II.

SAKA DESTANLARI

Saka Türkleri hakkında tarihlerin bize verdiği aydınlık ve belgeli bilgiler pek yoktur. Daha çok İran kaynaklarından öğrendiğimiz, İranlılarla uzun süre savaşan «Turan» lıların Saka Türkleri olduğu sanılıyor. Bu savaşlar sırasında Saka hükümdarı Alp Er Tunga'nın öldüğü, savaşı anası Tomris'in sürdürüp oğlunun öcünü aldığı bazı tarihlerde yazılıdır.

İskender'le temasa gelen Türklerin de İran'a komşu olan bu Türkler olması ihtimali vardır.

Elimizde parçaları olan Alp Er Tunga ve Şu destanlarının Saka'lara ait olduğu, bu ihtimalden öte geçemiyen bilgilerden çıkmaktadır. Bu bakımdan bu iki destana «Saka Destanları» yerine «Eski Türk Destanları» da denebilirdi. Fakat Oğuz Kağan Destanı'nın bir Hun Destanı olduğu artık tartışılmıyor. Ondan eski Türk Destanları da —yukarıdaki ihtimaller de göz önünde tutulunca— Sakalara ait olabilir.

Buraya kadar sık sık belirttiğimiz gibi İslâmlıktan önceki Türk Edebiyatı hakkında bilgi veren kaynaklar çok sınırlı ve yetersizdir. Bu yetersizlik, özellikle Türk destanları, Türk destanları içinde de özellikle bu iki destan için doğrudur. Bu nedenle eldeki bilgilerle yetinmekten ve kesin doğrular olmasa da bilinen kaynaklardaki bilgi ve metinleri birleştirip aktarmaktan başka çaremiz yoktur.

1. ALP ER TUNGA DESTANI

Kaşgarlı Mahmut'un Divan ü Lûgat-it Türk'e aldığı «sagu» (ağıt)dan başka destanın ne bütünü, ne masal biçimi, ne de yazıya geçirilmiş bir özeti elimizde yoktur. Ancak İran Şairi Firdevsî'nin büyük destanı Şehname'nin konusu da aynı Türk - İran savaşıdır. Şehname'de kendisinden uzun uzun söz edilen Turanlıların kahramanı Afrasyab'ın Alp Er Tunga olduğu sanılmaktadır. Buna göre Alp Er Tunga (Afrasyab) ve savaşları hakkında en geniş bilgiyi Şehnâme'de bulmaktayız.

Bizde de Türk Firdevsî, Uzun Firdevsî lâkabıyle anılan Bursalı İlyas'ın «Süleymanname» adlı yapma destanında Efrasiab-ı Türk» diye sözü edilen Türk kahramanı gene Alp Er - Tunga olsa gerektir. «Süleymanname» aslında Süleyman Peygamber'in hayatını anlatır. Fakat Süleyman'ın Afrasyab'la

mücadelesini anlatırken Alp Er Tunga'dan da uzun uzun söz eder :

«Hazreti Süleyman Sinop kentini ele geçirmek dileğindedir. Çünkü Sinop zengin bakır madeni yatağıdır. Sinop kalesini elinde tutan ve bakır madenlerini işleten de Afrasyab'dır.» Bundan sonra Süleymanname'de şöyle deniliyor :

«... Efrasiab Turan şahıdır. Acem mülkü onun eli altındadır. Keykubat ile «yağıdurur» (düşmandır). Rüstem-i Zal Efrasiab'a karşı çıkamaz. Onun korkusundan yedi başlı evrenler yurduna giremezler. Bir bahadır (yiğit) pehlivandır ki cenge girse (İran kahramanı) Kahraman'a yılan kuşandırır. Bir arslandır ki Rüstem-i Zal onun yanında taşşandır.

Efrasiab eyitti :

— Acep Süleyman ile Endülüs şahının hali neye vardı? Cengi onunla ne hale erdirdiler? dedi.

Başvezir eyitti :

— Ey şah! İşittim ki «Süleyman hepsine baş eğdirip, Sinop'a yönelip kalemiz üstüne gelir» derler. Kayzer-i Rum, kılavuz olup: «Atadan bizimdir, Sinop kalesini alıver, bakır madenleri senin olsun.» demiş deyu işittik.

Efrasiab-ı Türk, o koca kurt, bu sözü işitince gönlü bulandı. Vay ki kakıdı, gök gürültüsü gibi şakıdı, dahi dönüp eyitti :

— Ey benim beğlerim, yeğlerim, sul-

tanlarım! Âlem içinde ben Efrasiyab, nasıl bir pehlivanım bilirsiniz. Kobat Şah tahtında benden «uşanır», Rüstem dahi bana kin kuşağı kuşanır. Amma ki ona da bir tapence urmuşum, beni bilir. O Efrasiyab'ım ki İran mülkünü harap ettim, Turan mülküne kattım. İran çerisinin kanlarını kara yere kattım. Süleyman'cağız kim olur ki bana gele, ya kale'mi elimden ala!... Bin Araboğlu benim gözümde farece yoktur, bin anka kuşu gözümde serçe değildir ve bin Süleyman katımda bir zayıf karınca değildir...»

İşte Firdevsî'ye ve onun benzeri bizim Bursalı İlyas'a göre Alp Er Tunga böyle bir kahramandır.

Aşağıdaki sagu (ağıt) Alp Er Tunga Destanı'nın sadece ölümünü anlatan küçük bir parçadır. Ancak bu orijinal parça, bütünün değeri hakkında bir fikir vermektedir.

Görüldüğü gibi destanın aslı manzumdur. 4 + 3 = 7 hece ölçüsüyle söylenmiş, koşma tipi kafiyeli (aaab — cccb — dddb— eeeb) bölümlerden oluşuyor. Dil çok temiz, söyleyiş içli ve akıcıdır. Türkçenin bu kadar güzel, bu kadar eski belgesinin bütünü elimizde bulunsaydı tarihimiz, dilimiz ve kültürümüz adına ne büyük bir kazanç olacaktı! Yazık...

ALP ER TUNGA SAGUSU
(Aslı)

Alp Er Tunga öldi mü
Esiz ajun kaldı mu
Özlek öçin aldı mu
Emdi yürek yırtılur

Özlek yarağ közetti
Ogrı tuzak uzattı
Begler begin azıttı
Kaçsa kalı kurtulur

Özlek küni tavratur
Yalnguk küçi kevretür
Erdin ajun savrıtur
Kaçsa takı artılur

Ögreyüki mundağ ok
Munda adın teğdeğ ok
Atsa ajun ugrap ok
Tağlar başı kertilür

Begler atın argurup
Kadgu anı turgurup
Mengzi yüzi sargarup
Körküm angar türtülür

Uluşup eren börleyü
Yırtıp yaka urlayu
Sıkrıp üni yurlayu
Sıktap közi örtülür

Könglüm içün örtedi
Yitmiş yaşıg kartadı
Kiçmiş ödük irtedi
Tün kün kiçip irtelür

Bugünkü Türkçesi

Alp Er Tunga öldü mü
Kötü dünya kaldı mı
Felek öcün aldı mı
Şimdi yürek yırtılır

Felek yarar gözetti
Gizli tuzak uzattı
Beyler beyin azıttı
Kaçsa nasıl kurtulur

Felek günü tez geçer
Kişi gücünden düşer
Erden dünya boşalır
Kaçsa da gene ölür

Feleğin töresi bu
Bunda çok nedenler var
Atsa dünyaya okun
Dağlar başı kertilir

Beyler atını alıp (geldiler)
Kaygu onu durdurup
Benzi yüzü sararıp
Safran ona sürtülür

Uluşup erler kurt gibi
Yırtar yaka feryatla
Sığıtçı sesi haykırır
Yaşla gözü örtülür

Gönlüm içini yaktı
Yetmiş yaşça kocattı
Geçmiş günü arattı
Dün - gün geçip aratır

Elimizdeki bu destan parçası, İslâmlıktan önceki Türk şiirinin tipik bir örneğidir. Şiirde o dönem şiirimizin bütün nazım özelliklerini görüyoruz. Ayrıca İslâmlıktan önceki Türk şiirinin nazım şekillerinden biri olan «Sagu»ya bundan daha güzel bir örnek yok elimizde :

Şiirde Alp Er Tunga'nın ölümünden duyulan üzüntüler dile getiriliyor. Bu acı ölümün feleğin bir oyunu olduğu belirtiliyor ve feleğe sitemler ediliyor. Alp Er Tunga'nın yiğitliği ve değeri sezdiriliyor. Bütün bunlar, biraz «epik», daha çok da «lirik» bir deyişle anlatılıyor. İşte ölen bir yiğidin ardından söylenen böyle ağıtlara «Sagu» denirdi.

Bu parçada bir de eski Türklerin yaygın bir töresi olan «Yuğ» törenine ait izler bulunuyoruz :

Ölen yiğitler hemen gömülmezdi. Ölü bir çadıra konur, yakınları önce çadırın

önünde at yada koyun kurban ederlerdi. Sonra atlarına binip çadırın çevresinde yedi defa dönerlerdi. Dönerken ağlayıp çığrışırlar, «sagu» lar söylerlerdi. Bir yandan da yüzlerini bıçakla çizerek kanatırlardı. Akan gözyaşları yüzlerindeki kana karışırdı. Bu ilk törendir. Asıl «yuğ» töreni daha sonra geniş bir hazırlıkla yapılırdı. Yiğit ilkbahar yada yazın ölmüşse ölüyü gömmek için yaprakların dökülmesi, yani sonbahar beklenirdi; sonbahar yada kışın ölmüşse bu kez de yaprakların, çiçeklerin açması, yani ilkbahar beklenirdi. Başka zaman ölü gömülmez, bekletilirdi.

Gömme zamanı ölünün ününe göre başka ülkelerden de dostları ve yakınları toplanırdı. Bu gelenlere «yuğcu» denirdi. Ölü gömülmeden önce yukarıda dediğimiz tören bu gelen yuğcuların da katılması ile bir daha tekrarlanırdı. Ayrıca «yuğ»a özel olarak ağlayıcılar gelir yada getirilirdi. Bunlar da çığrışarak ağlarlardı. Bu ağlayıcılara «sığıtçı» denirdi.

Bu şiirin son üç dörtlüğünde Alp Er Tunga için yapılan «Yuğ» töreninde olanlar anlatılıyor:

«Beyler atlanıp gelmişler. Fakat kaygı, üzüntü onları durduruyor, kımıldayacak hal bırakmıyormuş. Beylerin benizleri - yüzleri safran otu sürülmüş gibi sapsarı imiş. Sonra yiğitler (çadırın çevresinde dönerken) kurtlar gibi uluşuyorlarmış, yakaları-

nı yırtarak çığrışıyorlarmış. Sığıtçılar gibi ünleyerek haykırıyorlarmış. Boşalan yaşlardan gözleri önlerini göremiyorlarmış. Bu ölüm herkesin yüreğini yakmış. Yetmiş yaşına gelmiş kadar ihtiyarlatmış. Bu kara gün, geçmiş günleri aratıyormuş. Gece gündüz geçtikçe Alp Er Tunga'nın zamanı daha da aranacakmış.»

Yuğ törenlerinde ve ondan sonra ozanların söyledikleri «sagu»lar da işte böyle sagulardı.

2. ŞU DESTANI

(Destanın en eski özeti, gene Divan ü Lügat - it Türk'tedir. Sözlüğün «Türkmen» maddesinde, Kaşgarlı Mahmut, kelimeyi açıkladıktan sonra: «Bunlara Türkmen denilmesinde bir hikâye vardır, şöyledir.» diyerek destanımızın konusunu düzyazı olarak kendi anlatımı ile kitabına geçiriyor. Buraya Mahmut'un özetini alıyoruz:)

«Zülkarneyn(*) Semerkand'ı geçip de Türk Ülkesine yöneldiği sırada Türklerin çok kuvvetli ve büyük ordusu bulunan «Şu» adında genç bir hakanları vardı. Balasagun yakınında «Şu» kalesini bu açmış ve bu yaptırmıştı. Her gün Balasagun'daki sarayının

(*) Zülkarneyn : İskender.

önünde Beyler için 360 nöbet davulu vurulurdu.

Hakan Şu'ya Zülkarneyn'in yaklaştığı haber verilmiş;

— «Emriniz nedir? Savaş mı edelim? Ne buyurursunuz?» demişler.

Halbuki Hakan Hocand ırmağının kenarına karakol kurmak, Zülkarneyn'in geçtiğini haber vermek için kırk «Tarkan»ı gözcü göndermişti. Bu kol kimse görmeden gittiği için askerin haberi yoktu. Hakan yüreği pek duruyordu. Hakanın gümüşten bir havuzu vardı, sefere çıkıldığında birlikte taşınır ve içine su doldurulur, sonra ördekler, kazlar yüzdürülür idi. Kendisine «Ne buyurulur, savaş edelim mi?» denildiği zaman :

— «Şu kazlara, ördeklere bakınız, nasıl suya dalıyorlar?...» demiş.

Bunun üzerine orada bulunanlar, hükümdarın savaşa hazırlanmadığı ve buradan çekip gitmek niyetinde olmadığı sanısına düşmüşler. Zülkarneyn, Hocand suyundan geçerek karakola gelir. Zülkarneyn'in geçtiğini bu gözcü karakol hakana haber verir. Hakan hemen davullar çaldırarak doğuya doğru yürür. Halk, gitmek için hazırlık görmeyen hakanlarının savuşup gitmesi yüzünden ümitsizliğe düşer. Bir ürküntü, bir karışıklık olur. Binek bulabilenler hayvanlarının sırtına atlıyarak hakanın arkasından koşarlar. Karışıklıkta birbirlerinin hayvanlarını alırlar. Sabah olunca ordugâh düz bir oya hali alır.

O sıralarda Taraz, İsbicab, Balasagun ve bunun gibi yerler yapılmamış idi. Onlar, hepsi sonradan yapılmıştır. Oralar halkı göçebe idi. Hakan ordusu ile savuşup gittikten sonra, orada çoluk çocuklarıyle 22 kişi kalmıştı. Bunlar geceleyin hayvanlarını bulamamışlar, savuşamamışlar idi. İşte bunlar o kimselerdir ki - kitabın baş tarafında - adları'nı söyledim, hayvanlarının damgaların bildirdim. Kınık, Salgur ve başkaları gibi...

Bu 22 kişi yayan çekilip, yada orada kalmak üzere konuşurlarken iki kişi çıkagelir. Bunlar ağırlıklarını sırtlarına yüklemişler, yanlarına çoluk çocuklarını almışlardı. Ordunun izine düşerek gidiyorlardı. Yorulmuşlar terlemişlerdi. Bu 22 kişi ile tanışırlar ve konuşurlar. Bu ikiler derler ki :

— «Zülkarneyn denilen adam bir yolcudur. Bir yerde durmaz. Buradan da geçer gider. Biz de kendi yerimizde kalırız.»

Yirmi ikiler onlara Türkçe :

— «Kal aç!» derler, «aç kal» demektir. Sonradan bunlara «KALAÇ» denilmiştir. Asılları budur. Bunlar iki kabiledir. Zülkarneyn gelip bunları saçlı ve üzerlerinde Türk belgeleri bulunduğunu görünce, sormadan, onlara :

— «Türk manend.» demiş, «Türk'e benzer» demektir. İşte bu ad onlarda bugüne kadar kalmıştır. Türkmenler aslında 24 kabiledir. Lâkin iki kabileden ibaret olan Kalaçlılar, bazı kere bunlardan ayrıldıkları.

için kendileri Oğuz sayılmaz. Asıl olan budur.

Hakan Şu, Çin'e doğru geçip gitmişti. Zülkarneyn arkasına düşmüş idi. Uygurlara yakın, Hakan, Zülkarneyn'e bir bölük asker gönderir. Bu çarpışma «Altun Kan» denilen bir dağda olmuştur. Bugün «Altun Han» denir.

Bunun üzerine Zülkarneyn, Hakanla barıştı ve Uygur şehirlerini yaptı, bir süre oralarda oturdu. Zülkarneyn çekilip gittikten sonra Hakan Şu geldi, Balasagun'a kadar ilerledi. Kendi adını vererek «Şu» adındaki şehri yaptırdı. Oraya bir tılsım koydurdu. Bugün leylekler, o şehrin karşısına kadar gelirler, fakat şehri geçemezler. Tılsım bugüne kadar bozulmamıştır.» (*)

III

HUN DESTANI :

OĞUZ KAĞAN DESTANI

Türklerin Orta Asya'da yaşadıkları, bir kuraklık sonucu oradan dünyanın dört bir yanına göç ettikleri gibi genel bilgilerden sonra tarihin aydınlık sahnesinde görülen ilk Türk devleti «Hunlar»dır. Hunların da kendi ulusal tarihleri yoktur. Haklarında ancak Çin tarihlerinden bilgi edinebiliyoruz.

(Kasgarlı Mahmut, Divan ü Lügat-it Türk, C. III. Sf. 412-416)

Çinliler Hunlara «Hiyong - Nu» diyorlardı. Çin tarihlerinde «Hiyong - Nu»lardan İsadan önce 1500 yılından beri söz edilir. Fakat Hun tarihinin, doğru bilgilerle ancak İsadan önce üçüncü yüzyılda Teoman Han ile başladığını kabul edebiliriz. Bundan önceki Hun ve genel olarak Türk tarihi karanlıktır.

Teoman Han'ın Çinlilerle bir dizi savaşlarından sonra oğlu Mete ile de arası açıldı. Mete Han'la babası Teoman Han karşılıklı savaşa tutuştular. Teoman Han bu savaşlardan birinde başından okla vurularak öldü, yerine oğlu Mete Han geçti. Çin tarihlerinde «Motun» diye geçen Mete Han Hunların en büyük hükümdarı, Hun İmparatorluğunun kurucusudur. İsadan Önce 174 yılında öldü. Demekki İ. Ö. üçüncü yüzyıl sonu ile ikinci yüzyıl başlarında yaşamıştır.

Oğuz Kağan Destanı'nın kahramanı olan Oğuz'un işte bu büyük Hun Kağanı Mete (Motun) olduğu üzerinde tarihçiler genellikle birleşiyorlar. Destanımızın kahramanı ve Oğuzların atası olan bu «Oğuz» (Mete) Hanı biraz daha yakından tanıyalım :

OĞUZ ve «OĞUZNAME»LER :

Moğol Hükümdarı Çingiz Han'dan Uygur Kağanlarına kadar bütün Türkler soylarını Oğuz Kağan'a kadar uzatmak istemişler ve Oğuz'u en eski ataları saymışlardır. Bu

nedenle Türk ve Moğol tarihçileri Oğuz Kağan hakkında uzun uzun bilgiler vermişlerdir.

Tarihteki asıl Oğuzlar ise Türklerin batı koludur. (Selçuklular, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Osmanlılar...) Bu nedenle de özellikle Oğuz Türkleri arasında Oğuz'ların soyunu ve mücadelelerini anlatan bir hikâye - tarih türü gelişmiştir. Bu yazılara «Oğuznâme» adı verilmektedir. Bir çok Arap, İran ve Türk tarihçilerinin bu Oğuznâmeleri görüp okudukları ve yazdıkları bilgileri buralardan aktardıkları anlaşılıyorsa da yazık ki bugün elimizde bu Oğuzname'lerin örneği yoktur. Bugün elimizdeki Dede Korkut Boyları (masalları)nı da bu Oğuznâme geleneğinin bir verimi sayanlar vardır.

Bütün bu tarihlerde ve Oğuzname'lerde verilen bilgilerin kaynağının aynı olduğu, bu bilgileri tarihçilerin birbirinden aktardıkları anlaşılmaktadır. Bu tek kaynak da asıl olarak, «Oğuz Kağan Destanı»dır. Destanda anlatılan olaylar, Müslüman Türkler arasında ve tarihlerde kılık değiştirerek yaşamaktadır.

Bütün bu kaynaklara göre «Oğuz» (Ogoz, Ugoz, Uğuz... okuyanlar da vardır) adı: «Kabileler, adam, boynuz, öküz, boğa, tosun, ağız (ilk süt)» gibi anlamlara gelmektedir.

Oğuzname'nin en geniş özetini ilk olarak İlhanlı veziri ve tarihçisi Reşidüddin'in

14. yüzyıl başlarında yazdığı «Cami-üt Tevarih» adlı tarihinde bulmaktayız. Öteki tarihçiler verdikleri bilgileri genellikle Reşidüddin'den aktarıyorlar. 17. yüzyıl Türk tarihçisi (Çağatay) Hive Hanı Ebül Gazi Bahadır Han da «Şecere-i Türk» adlı tarihinde Oğuz hakkında geniş bilgiler vermektedir.

Reşidüddin ile onu izleyen Türk - İslâm tarihçileri Oğuz'un soyunu çok eskilere uzatarak Nuh'un oğlu Yasef'e bağlarlar. Ebül Gazi Bahadır Han da : «Dört bin yıl vardı. İnal Han Yavı Han'ın veziri, vekili Kayı halkından Korkut Ata idi. Yavı Han Oğuz'un beş göbek oğludur.» diyor.

15. yüzyıl (II. Murat zamanı) Osmanlı tarihçisi Yazıcızade Ali gibi bazı tarihçiler ise Oğuz'u şöyle anlatıyorlar: «İbrahim Halil Aleyhisselâm zamanında idi, ama iman getirmişti. «Allahın Kur'an'da zikrettiği İskender-i Zülkarneyn meğer bu ola» derlerdi...»

OĞUZ DESTANININ İSLÂMÎ BİÇİMLERİ

Reşidüddin halk içinden dinledikleri şöyle özetliyor : «Nuh Peygamber yeryüzünü üçe ayırıp üç oğlu Ham, Sam, Yasef'e ülleştirir. Türk Soyu Yasef'ten ürer. Yasef'ten Bulce (Ulcey - Olcay) Han, ondan Dibbakuy, ondan da Kara Han, Dingiz Han, Gür Han doğar. Merkezleri Ortak ve Gürtak idi. Burada Belas ve Karı Sırım gibi kentler vardı.

Dıbbakuy'un oğlu Kara Han geçti. Kara Han'ın bir oğlu oldu. Üç gün üç gece süt emmedi. Anasının Allaha inanmasını, hak din'e girmesini istedi. Anası kabul etti. Kara Han oğluna ad koyma şöleni düzenledi. Oğlan bir yaşında idi. Babası ad komadan bir yaşındaki bebek dile gelip: «Benim adım OĞUZ.» dedi. Adı Oğuz kondu.

Evlenme çağına gelince Oğuz'u Amcası Dingiz Han'ın kızı ile evlendirmek istediler. Oğuz kızı «hak din»e çağırdı. Kız kabul etmedi. Oğuz da onu almadı. Öteki amcası Gürhan'ın kızı imana geldiği için onunla evlendi.

Öteki kızlar, gelinler bunu çekemediler. Oğuz'un din değiştirdiğini Kara Han'a fitlediler. Kara Han Oğuz'u öldürmeye karar verdi. Bir gün Oğuz avda iken Karahan Ordusu ile gelip bastırdı. Fakat cenkte Kara-Han öldü. Oğuz Talas, Sayram, Buhara'ya kadar olan yerleri aldı.

Amcası oğulları ile de yetmiş beş yıl savaştı. Bu savaşta kendine «uyan» müttefiklerine «UYGUR» adını verdi.

Oğuz İtburak adlı bir kavimle savaşırken de bir çarpışmada yenik düştü. İtburak'lar Oğuzu iki ırmak arasında kuşattı. Kocası bu savaşta ölen bir kadın bir ağaç «Kovuğunda» doğum yaptı. Oğuz bu çocuğu evlâtlığa kabul etti. Ona da «KIPÇAK» adını verdi.

Bir savaşta da çok ganimet almıştı. Bunca ganimeti sırtta yada hayvanla taşıyamıyacaklardı. Bir bey ganimetleri yükleyecek bir «kağnı» yaptı. Oğuz ona da «KANKLI» adını verdi.

Bir gün de Gur ülkesinden kendi yurduna dönüyordu. «Kar» fırtınasına tutuldular. Bu yüzden bazıları geride kaldı. Bunlara da «KARLUK» adını verdi.

Isfahan yakınlarına gelince gördüler ki bir kadın doğurmuş, amma sütü yok. Kocası hemen bir çakal yakalayıp pişirdi, kadına yedirdi. Oğuz o adama da «KAL-AÇ» adını verdi. (Çakal yenir mi? Sen de «aç kal!» anlamına) Sonunda İran, Turan, Mısır, Rum, Efren... ülkelerini alarak kendi yurdu Ortak ve Gürtak'a döndü.

Oğuz'un altı oğlu vardı: Gün, Ay, Yıldız, Gök, Dağ, Deniz. Oğullarının savaştaki yararlıkları şerefine büyük bir şölen düzenledi. 900 kısrak, 90.000 koyun kestirdi. Şölenden sonra ava çıktılar. Avda oğlanlar bir altın yay ile üç gümüş ok buldular. Oğuz üç oğluna yayı verdi «Adınız BOZOK» dedi. Üç oğluna da üç oku verdi «Adınız ÜÇOK» dedi. Üçok'ları soluna oturtup ülkenin sol yanının yönetimine ve ordunun sol kanadının kumandanlığına getirdi. Bozok'ları da sağına oturtup sağ yanı verdi. Ülkeyi böylece örgütledikten sonra bin yıl yaşadı.»

Ebülgazi Bahadır Han'ın anlattıkları da anlatım farkları bir yana hemen hemen aynıdır. O da şöyle :

«Kara Han'ın bir oğlu oldu ki aydan, güneşten güzel idi. Üç gün üç gece anasının sütünü emmedi. Her gece anasının rüyasına girer: «Hak dinine gel! Gelmezsen sütünü emmem» derdi. Anası oğluna dayanamadı, tanrının birliğine iman getirdi. Ama bunu kimseye söylemedi.

O zamanın Türk töresine göre oğlan çocuk bir yaşını doldurmadan ad konmazdı. Oğlu bir yaşına gelince Kara Han bütün ülkeye çağrı yollayıp büyük bir şölen düzenledi :

— Şimdi oğluma ne ad komak gerek? diye sordu.

Beyler daha cevabı düşünüp söylemeden bebek dile geldi :

— Benim adım Oğuz'dur... dedi.

Konuklar şölenden sonra evlerine dağılmak üzereydi ki bebeğin «Allah... Allah!» diye bağırdığı duyuldu. İşitenler :

— Ne der bu çocuk? Bu kelimenin anlamı ne? Çocuktur, ne dediğini bilmez dediler.

Çünkü «Allah» kelimesi arapça idi ve hiçbir Türk bu kelimeyi işitmemişti, anlamını bilmezdi. Cenab-ı Hak Oğuz'u velî yaratmış, kutsal adını onun gönlüne yerleştirmişti...»

(Bundan sonra Oğuz'un savaşları aynı biçimde anlatılır. Fakat Oğuz artık «hak dini» yaymak için savaşmaktadır.)

ASIL METİN :

Mete'yi, Mete'nin savaşlarını ve Büyük Hun İmparatorluğunun Kuruluşunu anlatan Oğuz Kağan Destanı elbet o yüzyıllarda (İ.Ö.II. yüzyıl) doğmuştur ve elbette ki asil manzumdur. Dilinin de Hun - Gök Türk - Oğuz türkçesi olması doğaldır.

Yazık ki aşağıda okuyacağımız metin, destanımızın bu orijinal metni de değildir. Destanın doğuşundan çok sonra (belki İ.S. VII. - VIII. yüzyıllarda) Uygur türkçesi ile ve düzyazı (nesir) olarak yazıya geçirilmiş biçimidir. Elimizdeki metin bu ilk metin de değildir. Bundan beş altı yüzyıl sonra (XIII. yüzyılda) bu eski yazmadan kopya edilmiştir.

Yedinci - sekizinci yüzyıllarda yazılmış olduğunu sandığımız böyle bir yazmadan on üçüncü yüzyılda kopya edilen bu metin, şimdi Paris Ulusal Kitaplığındadır. (Bibliotheque Nationnal, Supplement Turc, 1001)

Oğuz Destanı'nın Paris Nüshası diye bilinen bu metni ilkin Türkolog W. Radloff, Kutadgu Bilig ile birlikte yayımladı. (1891) Destanı ayrı bir kitap halinde daha tam ve bugünkü Türkiye Türkçesi ile aslını birlikte yayımlayan da William Bang ile Prof. Reşit Rahmeti Arat'tır. Aşağıdaki metin Bang ile Arat'ın 1936'da ortaklaşa yayımladıkları bu Paris Nüshasıdır.

Metnin dili en çok Uygurca'ya yaklaşmakla birlikte Uygurca'dan ayrılan özellikler de göstermektedir. Metin üzerinde çalışan bilginler bu dile «Yeni Şark Türkçesi» denebileceğini belirtmektedirler. Dediğimız gibi metnin yazıldığı tarihi kesin olarak saptama olanağı da yoktur.

Ancak metinde bir nokta dikkati çekmektedir: Oğuz'un önüne düşüp yol gösteren, «gök tülüglüg irkek börü» Uygar'ların totemi olan erkek bozkurttur. Gök Türklerin bozkurdu ise dişidir (Bak: Gök Türklerin Bozkurt Destanı ve Uygurların Türeyiş Destanı). Ayrıca metnin içinde Oğuz'a «Ben Uygur kağanıyım» dedirtiliyor. Bu da bize destanın Uygurlar tarafından yazıya geçirildiğini, geçirirken de kendi törelerine göre değiştirmiş olabileceklerini düşündürmektedir.

Paris Ulusal Kitaplığındaki metin yer yer bozulmuş, yırtılmış yada silinmiştir. Bunun için bazı cümleler okunamadığı için yarım kalmaktadır. Bang - Arat ortak yayınında bu okunamıyan yerler nokta nokta (.....) gösterilmiştir. Biz bu yarım cümleleri almadık, çıkardığımız bu cümlelerin yerine (...) koyduk.

Bunun dışında metni olduğu gibi aldık, bugünkü dile çevirisini yeniden yaptık. Orijinal cümle yapılarını bozmadan, olabildiğince kelime kelime izlenebilecek biçimde aktardık.

OĞUZ KAĞAN DESTANI

OĞUZ KAĞAN DESTANI
(Aslı)

«.....) Oşul Oğulnung önglüki çırağı kök irdi, ağızı ataş kızıl irdi, közleri al, saçları, kaşları kara irdiler irdi. Yakşı nepsikilerdin körüklükrek irdi. Oşul oğul anasının kögüzündin oğuznı içip mundan artırak içmedi. Yiğ et, aş, sürme tiledi. Tili kile başladı. Kırık kündin song, bedükledi, yüridi, oynadı.

Adaki ud adaki teg, billeri börü billeri teg, yağrı kiş yağrı teg, kögüzü aduğ kögüzü teg irdi. Bedenüning kamağı tük tülüklüğ irdi. Yılkılar küdeye turur irdi, atlarka mine turur irdi, kik avlaya turur irdi. Künlerdin song, keçelerdin song igit boldı.

Bu çakda, bu yirde bir uluğ orman bar irdi. Köp mürenler, köp ögüzler bar irdi. Bunda kilgenler kik köp köp, bunda uçkanlar kuş köp köp irdi. Oşul orman içinde bedük bir kıyandkat bar irdi, yılkılarnı, il künlerni yir irdi, bedük yaman bir kik irdi, birke emgek birle ilkünni basup irdi.

Oğuz Kağan bir iriz-kakız kişi irdi. Bu kıyandkatnı avlamak tiledi. Künlerde bir kün avğa çıktı. Çıda birle, ya ok birle, takı kılıç birle, kalkan birle atladı. Bir buğu aldı, şul buğunı talnung çubukı birle ığaçka bağladı kitdi. Andın song irte boldı. Tang irte çakda keldi, kördi kim kıyandkat buğunı alıp turur. Kine bir aduğ aldı, altunluğ bil-

OĞUZ KAĞAN DESTANI (Bugünkü dille)

(.....) O oğlanın yüzü göm - gök idi, ağzı ateş kızıl idi, gözleri al, saçları - kaşları kara idiler. Güzel perilerden daha «görüklük» (göze çok güzel görünen) idi. O oğul anasının göğsünden ağızı (İlk sütü) içip, bundan fazla içmedi. Çiğ et, aş, şarap diledi. Dili gelmeye başladı. Kırk günden sonra, emekledi, yürüdü, oynadı.

Ayağı öküz ayağı gibi, belleri kurt belleri gibi, sırtı samur sırtı gibi, göğsü ayı göğsü gibi idi. Bedeninin kamusu (tümü) tüs-tüylü idi. Sürüler güder durur idi, atlara biner durur idi, av avlaya durur idi. Günlerden sonra, gecelerden sonra yiğit oldu.

Bu çağda, bu yerde bir ulu orman var idi. Çok çaylar, çok ırmaklar var idi. Buraya gelen avlar çok çok, burada uçan kuşlar çok çok idi. O ormanın içinde büyük bir gergedan (canavar) var idi. Sürüleri, il-günleri (halkı) yer idi. Büyük, yaman bir av idi. Ağır eziyet ile il - günü (halkı) basar idi.

Oğuz kağan bir yiğit kişi idi. Bu gergedanı (canavarı) avlamak diledi. Günlerde bir gün ava çıktı. Çıda ile, yay - ok ile, dahi kılıç ile, kalkan ile atlandı. Bir geyik aldı, bu geyiği söğüt çubuğu ile ağaca bağladı gitti. Ondan sonra ertesi gün oldu. Tan ağarma çağında geldi, gördü ki gergedan geyiği almıştır. Gene bir ayı aldı, altın bel bağı (kuşağı) ile ağaca bağladı gitti. Bundan sonra

bağı birle ığaçka bağladı kitdi. Mundın song irte boldı. Tang irte çakda kildi, kördi kim kıyandkat adığnı alıp turur. Kene oşul ığaçnıng tübinde turdı. Kıyandkat kelip başı birle Oğuz kalkanın urdı. Oğuz çıda birle kıyandkatnıng başın urdı. Anı öltürdi, kılıç birle başın kesti, aldı kitdi.

Kene künlerde bir kün Oğuz Kağan bir yirde tengrini çalbarğuda irdi. Karangğuluk keldi, kökdin bir kök yaruk tüşdi. Kündin ay,aydın koğulğuluğrak irdi. Oğuz Kağan yüridi, kördi kim uşbu yaruknung arasında bir kız bar irdi. Yalğuz olturur irdi. Yakşı körüklük bir kız irdi. Anung başında ataşluğ, yarukluğ bir mengi bar irdi, altunkazuk teg irdi. Oşul kız antağ körüklük irdi kim, külse kök tengri küle turur, ığlasa kök tengri ığlaya turur. Oğuz Kağan anı kördikte usı kalmadı. Kitdi, sevdi, aldı. Anın birle yatdı, dilekni aldı. Töl-bogaz boldı. Künlerdin song, kecelerdin song (...) üç irkek oğulnı toğurdı. Birincisige «Kün» at koydılar, ikincige «Ay» at koydılar, üçüncüsüge «Yultuz» ad koydular.

Kene bir kün Oğuz Kağan avga kitdi. Bir köl arasında alındın bir ığaç kördi. Bu ığaçnung kabuçakında bir kız bar irdi. Çalğuz olturur irdi. Yakşı körüklüğ bir kız irdi. Anung közü kökdün kökrek irdi. Anung saçı müren osığı teg, anung tişi ünçü teg irdi.

erte oldu. Tan ağaracak çağda geldi gördü ki gergedan ayıyı almıştır. Gene o ağacın dibinde durdu. Gergedan gelip başı ile Oğuz'un kalkanına vurdu. Oğuz çıda (mızrak) ile gergedanın başına vurdu. Onu öldürdü, kılıç ile başını kesti, aldı gitti.

Gene günlerde bir gün Oğuz Kağan bir yerde tanrıya yalvarmakta idi. Karanlık geldi, gökten bir gök ışık düştü. Günden ay, aydan parlak idi. Oğuz Kağan yürüdü, gördü ki işbu ışığın arasında bir kız var idi. Yalnız oturur idi. Güzel, «görüklü» bir kızı idi. Onun başında ateşli, ışıklı bir beni var idi, altın kazık (kutup yıldızı) gibi idi. O kız o kadar «görüklü» (güzel) idi ki gülse mavi gök güler, ağlasa mavi gök ağlardı. Oğuz Kağan onu gördükte usu (aklı) kalmadı. Gitti, sevdi, aldı. Onun ile yattı, dileğini aldı. Döl-boğaz (gebe) oldu. Günlerden sonra, gecelerden sonra (.....) üç erkek oğulu doğurdu. Birincisine «GÜN» ad koydular, ikincisine «AY» ad koydular, üçüncüsüne «YILDIZ» ad koydular.

Gene bir gün Oğuz Kağan ava gitti. Bir göl arasında karşıda bir ağaç gördü. Bu ağacın kovuğunda bir kız var idi. Yalnız oturur idi. Güzel, görüklü bir kız idi. Onun gözü gökten mavi idi. Onun saçı ırmak akışı gibi, onun dişi inci gibi idi.

Antağ körüklük irdi kim, yirning yil küni anı körse «Ay, ay! Ah, ah! öler biz!» dep sütdin kumuz bolatururlar. Oğuz Kağan anı kördükte uşı kitdi, çürekige ataş tüşdi. Anı sevdi, aldı. Anung birle yatdı, dilekni aldı. Töl-bogaz boldı. Günlerdin song, keçelerdin song (...) üç irkek oğulnı toğurdı. Birincisige «Kök» at koydılar, ikincisige «Tağ» at koydılar, üçüncüsüge «Tengiz» at koydılar.

Andın song Oğuz Kağan bedük toy birdi (.....) Kırık bandeng çapturdı, türlüg aşlar, türlük sürmeler, çubuyanlar, kımızlar aşadılar, içdiler. Toydın song Oğuz Kağan beglerge, ilkünlerge çarlığ birdi, takı tedi kim :

Men sinlerge boldum kağan
Alalıng ya takı kalkan
Tamgá bizge bolsun buyan
Kök böri bolsungıl uran

Temür çıdalar bol orman
Av yirde yürüsün kulan
Takı taluy, takı müren
Kün tuğ bolgıl, kök kurıkan

tep tedi.

Kene andın song Oğuz Kağan tört sarığa çarlığ çumşadı, biltürgülük bitidi, ilçilerige birip yiberdi. Uşbu biltürgülükde bitilmiş irdi kim: «Men Uyğurning kağanı bola

(Bugünkü Dille)

O kadar görüklü idi ki yerin il-günü (o yerin halkı) onu görse «Ay, ay! Ah, ah Ölürüz biz» deyip sütten kırmızı olurlardı (tatlı sütün acı kımıza dönesi gibi, içleri rahatken, kıza vurulup acılara boğulurlardı) Oğuz Kağan onu gördükte usu gitti, yüreğine ateş düştü. Onu sevdi, aldı. Onun ile yattı, dileğini aldı. «Dölboğaz» (gebe) oldu. Günlerden sonra, gecelerden sonra, (...) üç erkek oğulu doğrudu. Birincisine «GÖK» ad koydular, ikincisine «DAĞ» ad koydular, üçüncüsüne «DENİZ» ad koydular.

Ondan sonra Oğuz Kağan büyük «TOY» (Şölen) verdi. (.....) Kırk otürak (masa sandalye) buldurdu, türlü aşlar (yemekler), türlü şaraplar, tatlılar, kımızlar yediler içtiler. Toy'dan sonra Oğuz Kağan beğlere, il-günlere yarlığ (buyruk) verdi. Dahi dedi ki :

Ben sizlere oldum kağan
Alalım yay dahi kalkan
Damga bize olsun «buyan» (Sembolümüz bize uğur olsun)
Bozkurt (bize) olsun «Uran» (Savaş çığlığı)
Demir çıdalar ol orman (Demir kargılar orman gibi görünsün)
Av yerde yürüsün «kulan» (genç at)
Daha deniz, daha «müren» (ırmak)
Gün tuğ olsun gök «kurıkan» (çadır) deyip dedi.

men kim, yirning tört bulungınung kağanı bolsam kerek turur. Sinlerdin baş çalunguluk dilep men turur. Oşul kim mening ağızumğa bakar turur bolsa, tartığ tartıp dost tutar men» tep tedi. «Uşbu kim ağızımğa bakmaz turur bolsa, çumat çakıp, çeriğ çekip duşman tutar men. Tağurak basıp, asturıp, «yok bolsıngıl» tep kılur men.» tep tedi.

Kene bu çakda ong çangakda Altun Kağan tegen bir kağan bar irdi. Uşbu Altun Kağan Oğuz Kağanğa ilçi yumşap yiberdi. Köp telim altun, kümüş tartıp, köp telim kız, yakut taş alıp, köp telim erdiniler yiberip yumşap Oğuz Kağanğa soyurkap birdi. Ağızığa bakındı, yakşı bigü birle dostluk kıldı. Anun birle amırak boldı.

Çong çangakıda Urum tegen bir kağan bar irdi. Uşbu kağannung çerigi köp köp, balıkları köp köp irdiler irdi. Oşul Urum Kağan Oğuz Kağannung çarlığın saklamaz irdi, kadağlağu barmaz irdi: «Munı söz sözni tutmaz men turur men.» tep yarlığka bakmadı. Oğuz Kağan çımat atup anga atlağu tiledi. Çeriğ birle atlap tuğlarnı tutup kitdi.

Kırık kündin song, «Muz Tağ» tegen tağnun adakığa keldi. Kurikan tüşkürdi, şük bolup uyup turdı. Çang irte boldukta Oğuz Kağannung kurikanığa kün teg bir çaruk kirdi.

(Bugünkü dille)

Gene ondan sonra Oğuz Kağan dört yana «yarlığ» (buyruk) saldı, bildirge yazdı, elçilerine verip yolladı. İşbu bildirgede yazılmış idi ki: «Ben Uygur'un kağanı olam ben ki, yerin dört köşesinin kağanı olsam gerektir. Sizden baş eğmenizi dilerimdir. Kim benim ağzıma bakar durur olsa, hediyelerini alıp dost tutarım.» deyip dedi. «İşbu, kim ağzıma bakmaz olsa, öfkeye gelip, çeri (asker) çekip düşman tutarım. Ansızızın basıp, astırıp «yok olsun» deyip yaparım!» deyip dedi.

Gene bu çağda, sağ yanda Altın Kağan denen bir kağan var idi. İşbu Altın Kağan Oğuz Kağan'a elçi çıkarıp gönderdi. Pek çok altın gümüş hediye salıp, pek çok kız, yakut, taş alıp, pek çok mücevherler gönderip Oğuz Kağan'a saygılıca verdi. Ağzına bakındı, güzel hediye ile dostluk kıldı. Onun ile yakın oldu.

Sol yanda Urum Kağan denen bir kağan var idi. İşbu kağanın çerisi çok çok, kentleri (şehirleri) çok çok, idiler idi. O Urum Kağan Oğuz Kağan'ın yarlığını saklamaz idi, ardından varmaz idi: «Bunun sözünü söz tutmazım (saymam)'dır ben» deyip buyruğa bakmadı. Oğuz Kağan öfkesi kabarıp ona atlanmak (atına binip üstüne yürümek) diledi. Çeri ile atlanıp, tuğları tutup gitti.

(Aslı)

Ol çarukdun kök tülüklüg, kök çallug bedük bir irkek börü çıkdı. Oşul böri Oğuz Kağanğa söz birip turur irdi. Takı tedi kim:

— «Ay, ay Oğuz Urum üstige sen atlar, bola sen
Ay, ay Oğuz tapukunglarğa men yürür bola men»

tep tedi. Kene andın song Oğuz Kağan Kurikannı türdürdi, kitdi. Kördü kim çerigning tapuklarıda kök tülüklüğ, kök çalluğ bedik bir irkek böri yürüğüde turur. Ol börining artların kadağlap yürügüde tururlar irdiler irdi. Bir neçe künlerdin song kök tülüklüğ, kök çalluğ bu bedik irkek böri turup turdı. Oğuz takı çerig birle turup turdı.

Munda «İtil Müren» tegen bir talay bar irdi. İtil Mürenning kuduğıda, bir kara dağ tapıkıda uruşgu tutuldı. Ok birle çıda birle, kılıç birle uruşdılar:

Çeriglerning aralarıda köp tellim boldı uruşğu
İl - künlerning köngülleride köp tellim boldı kayğu

Tutulunç, uruşunç antağ yaman boldı kim İtil Mürennig suğı kıp kızıl, sipsinggir teg boldı. Oğuz Kağan başadı, Urum Kağan kaçdı. Oğuz Kağan, Urum Kağannung kağanlukın aldı, il künin aldı, ordısıga köp uluğ ölüğ barğu, köp telim tirig barğu tusu boldı.

(Bugünkü dille)

Kırk günden sonra «Buz Dağ» denen dağın ayağına (eteğine) geldi. Çadır (otağ) kurdurdu. Dalıp uyuyordu. Ertesi gün olduk-ta Oğuz Kağanın çadırına gün gibi bir ışık girdi O ışıktan gök tüylü, gök yeleli büyük bir erkek kurt çıktı. O börü Oğuz Kağan'a söz verip (söyleyip) durur idi. Dahi dedi ki:

Ay ay Oğuz, Urum üstüne sen at sürer
ola sen
Ay ay Oğuz, önünsıra ben yürür ola
ben

deyip dedi.

Gene ondan sonra Oğuz Kağan çadırı dürdürdü, gitti. Gördü ki çerinin önünde gök tüylü, gök yeleli büyük bir erkek kurt yürümektedir. O kurdun ardından ordu yürümekte idiler idi. Bir nice günlerden sonra gökyeleli gök tüylü bu büyük erkek kurt durup durdu. Oğuz Kağan dahi çeri ile durup durdu.

Burada «İtil Müren» denen bir deniz var idi. İtil Müren'in kıyısında bir karadağ önünde vuruşku (savaş) tutuldu. Ok ile, Çıda ile, kılıç ile vuruştular :

Çerilerin aralarında pek çok oldu
vuruşku
İl-günlerin gönüllerinde pek çok oldu
kaygu

Tutuşma, vuruşma o kadar yaman oldu ki İtil Müren'in suyu kıpkızıl «zencefre» gibi

(Aslı)

Urum Kağannung bir karundaşı bar irdi, Uruz Beğ tegen irdi. Ol Uruz Beğ, oğulun tağ başıda tering Müren arasıda yakşı berik balukka yumşadı. Takı tedi kim «Saklap kelgil» tep tedi. Oğuz Kağan oşul balukka atladı. Uruz Begning oğulı anga köp altun kümüş yiberdi. Takı tedi kim:

— «Ay menning kağanum sen. Menge atam bu baluknı birip turur. Takı tedi kim: «Baluknı kadağlağu kerek turur. Sen takı uruşgulardın song balıknı menge saklap, kelgil» tep tedi. Atam çımat atup irse, mening tapum irür mü? Sendin, çarluğ, bağluğ bellük bolamen. Bizning kutıbız, senning kutung bolmus. Biznin uruğıbız sening iğaçuğnung urığı bolmuş bolup turur. Tengri senge yir birip buçurmuş bolup turur. Men senge başumnı, kutumnı bire men. Bigü birip dostlukdın çıkmaz turur men.» tep tedi.

Oğuz Kağan iğitning sözün yakşı kördi. Sivindi, küldi. Takı aytdı kim :

«Menge köp altın yumşap sen

Baluknı yakşı saklap sen»

tep tedi. Anung üçün anga «SAKLAP» at koydı, dostuk kıldı.

Kene çerig birle Oğuz Kağan «İtil» tegen mürenge keldi. «İtil» tegen bedük bir müren turur. Oğuz Kağan anı kördi. Takı te-

oldu. Oğuz Kağan yendi, Urum Kağan kaçtı. Oğuz Kağan, Urum Kağan'ın kağanlığını aldı, il - gününü aldı, ordusuna çok büyük ölü (cansız) ganimet, pek çok diri (canlı) ganimet düştü.

Urum Kağan'ın bir kardaşı var idi, «Uruz Beğ» denen erdi. O Uruz Beğ, oğlunu dağ başında derin ırmak arasında güzel «müstahkem» kent'e yolladı. Dahi dedi ki «saklagel» deyip dedi. Oğuz Kağan o kent'e at sürdü. Uruz Beğin oğlu ona çok, altın gümüş gönderdi. Dahi dedi ki:

«Ay, benim kağanım, sen. Bana atam bu kenti vermiştir. Dahi dedi ki : «Kenti iyi korumak gerektir. Sen dahi vuruşgulardan, sonra kenti bana sakla gel.» deyip dedi. Atam öfkelenmiş ise benim suçum mu? Senden buyruk, kulluk benden ola. Bizim kut'umuz (mutluluğumuz) senin kut'un (mutluluğun) olmuştur. Bizim yemişimiz, senin ağacının yemişi olmuş oluptur. Tanrı sana yer verip bağışlamış oluptur. Ben sana başımı, kut'umu vere ben! Hediye verip dostluktan çıkmazımdır ben.» deyip dedi.

Oğuz Kağan yiğitin sözünü güzel gördü. Sevindi, güldü. Dahi dedi ki :

Bana çok altın salıp sen
Kenti güzel saklayıp sen

deyip dedi. Onun için ona «SAKLAP» (Slav) adını koydu, dostluk etti.

di kim: «İtil'in suğıdın neçük keçer biz?»

böri Oğuz Kağanga aytdı kim :

tep tedi. Çerigde bir yakşı beg bar irdi, anung atı «Uluğ Ordu Beg» irdi. Usluğ bir ir irdi. Kördi kim bu yirde köp tellim tallar, köp tellim ıgaçlar (.....) Oşul ığaçlar (.....) kesti, ıgaçlarda yatdı, keçdi. Oğuz Kağan sevinç atdı, küldi. Takı aytdı kim :

«Ay, ay sen munda beg bolung
«KIPÇAK» tegen sen beg bolung» tep

tedi. Takı ilgeri kitdiler.

Andın song Oğuz Kağan kene kök tülüglüg, kök çalluğ irkek böri kördi. Uşbu kök, böri Oğuz Kağanga aytdı kim:

— «Amtı çerig birle mundın atlang, Oğuz, atlap
İlkünlerni, beğlerni kiltürgil, men senge başlap
Yolnı körgürür men.»

tep tedi. Tang irte boldukta Oğuz Kağan kördi kim irkek böri çerigning tapuklarıda yürügüde durur. Sevindi. İlgerü kitdi.

Oğuz Kağan bir çokurdın ayğır atkamine turur irdi. Oşul ayğır atnı bek çok seviyür irdi. Çolda uşbu ayğır at közdin yitü kaçdı kitti. Munda uluğ bir tağ bar irdi. Öze üstünde tong, takı muz bar turur, anung başı soğukdın ap - ak durur. Anung üçün anung atı «Muz Tağ» turur. Oğuz Kağannıng arı

(Bugünkü Dille)

Gene çeri ile Oğuz Kağan «İtil» denen ırmağa geldi. «İtil» denen, büyük bir ırmaktır. Oğuz Kağan onu gördü. Dahi dedi ki: «İtil'in suyunu nasıl geçeriz?» deyip dedi. Çeride bir güzel beğ var idi, onun adı «Uluğ Ordu Beğ» idi. Uslu (akıllı) bir er idi. Gördü ki bu yerde pek çok dallar, pek çok ağaçlar Kesti, ağaçlarda yattı, geçti. Oğuz Kağan sevinç attı, güldü. Dahi dedi ki :

Ay ay, sen burda beğ olun (olursun)
«Kıpçak» denen sen beğ olun

deyip dedi. Daha ileri gittiler.

Ondan sonra Oğuz Kağan gene gök tüylü, gök yeleli, erkek kurdu gördü. İşbu bu boz kurt Oğuz Kağan'a dedi ki :

Şimdi çeri ile burdan at sür Oğuz, at sür
İl - günleri, beğleri, getir, ben sana, başta yürürm
Yolu gösteririm ben

deyip dedi. Tan vakti oldukta Oğuz Kağan gördük ki erkek kurt çerinin önünde yürümektedir. Sevindi. İleri gitti.

Oğuz Kağan bir (sekili, alnı akıtmalı) aygır ata biner idi. O aygır atı pek çok seviyor idi. Yolda işbu aygır at gözden yitip kaçtı gitti. Burda ulu bir dağ var idi. Üstünde don, dahi buz vardır, onun başı soğuktan ap - aktır. Onun için onun adı «Buz Dağ»dır. Oğuz Kağan'ın atı Buz Dağ içine kaçıp gitti.

Muz Tağ içige kaçıp kitdi. Oğuz Kağan mundın köp çıgay emgek çekip turdı. Çerigde bir bidik - kakız ir beg bar irdi. Çalang, Bulangdın korukmaz turur irdi. Çürüğüde, soğurğuda onğa ir irdi. Oşul beğ tağlarğa kirdi yürüdü. Tokuz kündin song Oğuz Kağanğa ayğır atnı kiltürdi. Muz Tağlarda köp soğuk bolupdın, ol beg kağardın sarunmış irdi, apak irdi. Oğuz Kağan sivinç birle küldi. Aytdı kim :

«Ay sen munda beglere bolgıl başlık
Ma menglep senge at bolsun «KAĞARLIK»

tep tedi. Köp erdini soyurkadı. İlgerü kitdi.

Kene yolda bedük bir öy kördi. Bu öynüng tağamı altundın irdi, tunglukları takı kümüşdün, kalıkları temürdin irdiler irdi. Kapuluk irdi, açkıç yok irdi. Çerigde bir yakşı çeber ir bar irdi. Onung atı «Tömürdü Kağul» tegen irdi. Anga çarlığ kıldı kim: «Sen munda kal, aç. Kalık açgundın song kil orduga.» tep tedi. Mundın anga «KALAÇ» at koydı. İlgerü kitdi.

Kene bir kün kök tülüklüğ, kök çalluğ irkek böri yürümeyip turdı. Oğuz Kağan takı turdı. Kurıkan tüşküre turğan turdı. Tarlağusuz bir yazı yir irdi. Munga «Çürçet» tetürürler irdi. Bedük bir yurt, il - kün irdi. Yılkıları köp, ud - buzağları köp, altun kümüşleri köp, erdinileri köp irdiler irdi. Mun-

(Bugünkü dille)

Oğuz Kağan bundan çok acı, sıkıntı çekmiştir. Çeride bir gözüpek, yiğit, er beğ var idi. Tanrı'dan, şeytandan korkmazdı. Yürümekte, soğukta dayanıklı er idi. O beğ dağlara girdi, yürüdü. Dokuz günden sonra Oğuz Kağan'a aygır atı getirdi. Buz Dağ'larda çok soğuk olduğundan o beğ kardan sarınmış (her yanı kar kaplı) idi, ap - ak idi. Oğuz Kağan sevinç ile güldü. Dedi ki :

Ay, sen burda beğlere ol «başlık».

(başkan)

Sonsuza dek sana ad olsun «KARLUK» deyip dedi, Çok mücevher bağışladı. İleri gitti.

Gene yolda büyük bir ev gördü. Bu evin duvarı altından idi, delikleri (pencereleri), dahi gümüşten, damı demirden idiler idi. Kapalı idi. «Açkıç» (anahtar) yok idi. Çeride bir iyi usta (hünerli) er var idi. Onun adı «Tömürdü Kağul» denen idi. Ona yarlığ kıldı ki : «Sen burda kal, aç! Damı açtıktan sonra gel orduya.» deyip dedi. Bundan ona «KALAÇ» adını koydu. İleri gitti.

Gene bir gün gök tüylü, gök yeleli erkek kurt yürümeyip durdu. Oğuz Kağan dahi durdu. Çadır - otağ kurdu. Tarlasız bir yazı (ova) yer idi. Sürüleri çok, öküz - buzağıları çok, altın gümüşleri çok, mücevherleri çok idiler idi. Buna «Çürçet» dedirirler idi. Burada Çürçet Kağan'ın il-günü Oğuz Ka-

da Çürçet Kağan il - küni Oğuz Kağanğa karşu kildiler. Uruş tokuş başlandı. Oklar birle, kılıçlar birle uruşdılar. Oğuz Kağan başadı, Çürçet Kağannı bastı. Öltürdi, başın kesti. Çürçet il - künin öz ağızığa bakınturdı. Uruşgudan song Oğuz Kağannung çerigige nökerlerige, il — künige antağ uluğ ölüğ barğu tüşdi kim, yüklemekke, kiltürmekke, at - kağatır - ud azlık boldu. Munda Oğuz Kağannung çerigide usluğ, yakşı bir çeber kişi bar irdi. Anun adı «Barmaklığ Çosun Billig» irdi. Bu çeber bir «Kanğa» çapdı. Kanğa üstünde ölüğ barğunı koydı, kanğa başıda tirig barğunı koydı, tarıtdılar kitdiler. Nökerlernüng, il - künnüng kamağı munı kördiler, şaşdılar. Kanğalar takı çapdılar. Munlar kanğa yürümekde «Kanğa, kanğa!» söz bire turur irdiler irdi. Anung üçün anlara «KANĞA» at koydılar. Oğuz kanğalarnı kördi, küldi. Takı aytdı kim:

«Kanğa, kanğa» birle ölügni tirig yürügürsün

«KANĞALUĞ» senge at boiğuluk kanğa belgürsün

tep tedi, kitdi.

Andın song kene bu kök tülüklüg, kök çalluğ irkek böri birle sındu, takı Tangut, takı Şağam yınğğaklarığa atlap kitdi. Köp uruşğudın, köp tokuşğudın song anlarnı aldı, öz yurtığa birledi, başadı, basdı.

ğan'a karşı geldiler. Uruş - tokuş başlandı. Oklar ile Kılıçlar ile vuruştular. Oğuz Kağan yendi, Çürçet Kağan'ı bastı. Öldürdü, başını kesti. Çürçet il - gününü kendi ağzına bakındırdı. Uruşgudan sonra Oğuz Kağan'ın çerisine, nökerlerine, il - gününe o kadar büyük ölü ganimet düştü ki, yüklemeye, getirmeye at, katır, öküz azlık oldu (yetmedi). Burda Oğuz Kağan'ın çerisinde uslu (akıllı) iyi bir usta kişi var idi. Onun adı «Barmaklığ Çosun Billik» idi. Bu usta bir «kanğa» (kağnı) yaptı. Kağnı üstüne ölü ganimeti koydu, kağnı başına diri ganimeti koydu (kağnıya koştu), çektirip gittiler. Nökerlerin, il - günlerin kamusu (hepsi) bunu gördüler, şaştılar. Kağnılar dahi yaptılar. Bunlar kağnı yürümekte: «Kanğa, kanğa!» söz verirler (söylerler) idiler idi. Onun için onlara «KANĞA» adını koydular. Oğuz Kağan kağnıları gördü, güldü. Dahi dedi ki :

«Kanğa, kanğa» ile ölüyü diri yürütsün
«KANĞALUK» (KANKLI) sana ad olup
«kanğa» belirtsin.

deyip dedi, gitti.

Ondan sonra gene bu gök tüylü, gök yeleli erkek kurt ile Hint, dahi Tangut, dahi Suriye yanlarına at sürüp gitti. Çok vuruşgudan, çok tokuşgudan sonra, onları aldı kendi yurduna birledi (kattı). Yendi, bastı.

(Aslı)

Kene taşkarun kalmasun, bellüg bolsun kim, kündinki bulungda «Barkan» tegen bir yir bar turur. Altunı köp, kümüşi köp, erdinileri köp turur. İl - künlerining önglüki kap kara turur. Oşul yirning kağanı «Masar» tegen bir kağan irdi. Oğuz Kağan anung üstiğe atladı. Antağ yaman uruşgu boldı. Oğuz Kağan başadı, Masar Kağan kaçdı. Oğuz anı basdı, yurdun aldı, kitti. Anung dostları köp sivinçler tapdı, anung duşmanları köp kayğular tapdı. Oğuz Kağan başadı. Sanağuluğsuz nemeler, yılkılar aldı, yurtığa, öyige tüşdi, kitdi.

Kene taşkarun kalmasun kim, bellüg bolsun kim, Oğuz Kağanung çanıda ak sakalluğ, moz saçluğ, uzun usluğ bir kart kişi turur bar irdi. Ukğuluğ, tüzün bir ir irdi. Tüşimel irdi. Anung atı «Uluğ Türük» irdi. Künlerde bir kün uykuda bir altun ya kördi, takı üç kümüş ok kördi. Bu altun ya, kün toğısıdın ta kün batusığaça teğen irdi. Takı bu üç kümüş ok tün yanggakka kide turur irdi. Uykudın song tüşte körgenin Oğuz Kağanğa biltürdi. Takı tedi kim :

Ay kağanum, senge çaşğu bolsunğıl tüzün.

Ay kağanum, senge türlük bolsunğıl tüzün.

Negü kök Tengri birdi düşümde, kiltürsün

Tala turur yirni uruğungğa birtürşün, tep tedi.

(Bugünkü Dille)

Gene dışarı (söz dışı) kalmasın, belli olsun ki güney yönünde «Barkan» denen bir yer vardır. Altını çok, gümüşü çok, mücevherleri çoktur. İl - günlerinin yüzü kapkaradır. O yerin kağanı «Masar» denen bir kağan idi. Oğuz kağan onun üstüne at sürdü. O kadar yaman vuruşku oldu!. Oğuz Kağan yendi, Masar Kağan kaçtı. Oğuz onu bastı, yurdunu aldı, gitti. Onun dostları çok sevinç yaptı, onun düşmanları çok kaygılar çekti. Oğuz kağan yendi!.. Sayısız nemeler (eşyalar), at sürüleri aldı yurduna, evine düştü gitti. Gene dışarı kalmasın, belli olsun ki Oğuz Kağanın yanında ak sakallı, boz saçlı, uzun uslu, bir kart kişidir var idi.

Akıllı,anlayışlı, soylu bir erdi. Vezirdi. Onun adı «Uluğ Türük» idi. Günlerde bir gün uykuda bir altın yay gördü, dahi üç gümüş ok gördü. Bu altın yay gün doğusundan ta gün batısına kadar değer (uzanır) idi. Dahi bu üç gümüş ok gece yana (kuzeye) gider idi. Uykudan sonra, düşte gördügünü Oğuz Kağan'a bildirdi. Dahi dedi ki:

Ay, kağanım, sana hoşnut olsun ömrün
Ay, kağanım sana dirlik olsun ömrün
Ne ki gök Tanrı verdi düşümde, getirsin
(gerçek olsun)
Yer yüzünü ulusuna verdirsin
deyip dedi.

(Aslı)

Oğuz Kağan Uluğ Türüknüng sözün yakşı kördi. Öğütin tiledi. Öğütüge göre kıldı. Andın song irte boldukta ağalarnı, inilerni çarlap kiltürdi. Takı aytdı kim :

— «Ay mening könglüm avnı tilep turur. Karı bilğumdın mening kakızlukum yok turur :

Kün, Ay Yultuz, tang sarığa senler barung

Kök, Tağ, Tengiz tün sarığa senler barung

tep tedi. Andın song üçegüsü tang sarığa bardılar, takı üçegüsü tün sarığa bardılar. Kün, Ay, Yultuz köp kikler, köp kuşlar avlağularıdın song çolda bir altun ya'nı çaptılar, aldılar, atasığa birdiler. Oğuz Kağan Sivindi, küldi. Takı ya'nı üç buzguluğ kıldı, takı aytdı kim :

Ay ağalar ya bolsun senlernüng
Ya teg oklarnı kökkeçe atung

tep tedi. Kene andın song Kök, Tağ, Tengiz köp kikler, köp kuşlar avlağularıdın song çolda üç kümüş oknı çapdılar. Aldılar, atasığa birdiler. Oğuz Kağan sivindi, küldi. Takı oklarnı üçüge üleştirdi. Takı aytdı kim :

Ay iniler oklar bolsun senlernüng
Ya atdı oknı, oklar teg senler bolung

tep tedi.

Kene andın song Oğuz Kağan uluğ kurultay çakırdı. Nökerlerin, ilk - künlerin çar-

Oğuz kağan Uluğ Türük'ün sözünü güzel buldu. Öğüdünü diledi. Öğüdüne göre yaptı. Ondan sonra erte oldukta ağabeyleri, küçük kardeşleri çağırıp getirdi. Dahi dedi ki:

— «Ay benim gönlüm avı dilerdir. Kocadığımdan benim yiğitliğim yoktur :

Gün, Ay, Yıldız gündoğuya senler varın
Gök, Dağ, Deniz, gün batıya senler varın

deyip dedi.

Ondan sonra üçü doğuya vardılar, dahi üçü gün batıya vardılar. Gün, Ay, Yıldız çok avlar, çok kuşlar avladıktan sonra yolda bir altın yayı buldular, aldılar atasına verdiler. Oğuz Kağan sevindi, güldü. Dahi yayı üçe böldü, dahi dedi ki:

Ay âbiler yay olsun sizin
Yay gibi, okları göğeçe atın

deyip dedi. Gene ondan sonra Gök, Dağ, Deniz çok avlar, çok kuşlar avladıktan sonra yolda üç gümüş oku buldular. Aldılar atasına verdiler. Oğuz kağan sevindi, güldü. Dahi okları üçüne üleştirdi. Dahi dedi ki :

Ay küçükler oklar olsun senlerin
Yay attı. oku, oklar gibi siz olun.

deyip dedi.

Gene ondan sonra Oğuz Kağan ulu Kurultay çağırdı. Nökerlerini, il-günlerini tümü çağırdı. Gelip danışıp oturdular. Oğuz Ka-

lap çakırdı. Kilip, kingeşip olturdılar. Oğuz Kağan (.....) ong yakıda kırk kulaç ığaçnı tiktürdi. Anung başıda bir altun tağuk koydı, adakıda bir ak koyun bağladı. Çong yakıda kırık kulaç ığaçnı tiktürdi. Anung başıda bir kümüş tağuk koydı, adakıda bir kara koyunnı bağladı. Ong yakda «Buzuklar» olturdı, çong yakda «Üçoklar» olturdı. Kırık kün, kırık kiçe aşadılar, içdiler, sivinç tapdılar. Andın song Oğuz Kağan oğullarığa yurtın eliştürüp birdi.

Takı tedi kim:

Ay oğullar, köp men aşdum
Uruşğular köp men kördüm
Çıda birle köp ok atdum
Aygır birle köp yürüdüm
Duşmanlarnı ığlağurdum
Dostlarumnı men kültürdüm
Kök Tengrige men ötedim
Senlerge bire men yurtum

tep tedi. (.....)

ğan, (.....) sağ yanda kırk kulaç ağacı diktirdi. Onun başına bir altın tavuk koydu, ayağına (dibine) bir ak koyun bağladı. Sol yanda kırk kulaç ağacı diktirdi. Onun başına bir gümüş tavuk koydu, ayağına bir kara koyunu bağladı. Sağ yanda «BOZ OKLAR» oturdu, sol yanda «ÜÇ OKLAR» oturdu. Kırk gün kırk gece yediler, içtiler, sevinç yaptılar. Ondan sonra Oğuz Kağan, oğullarına yurdunu üleştirip verdi. Dahi dedi ki :

Ay oğullar çok ben aştım (dağ tepe aşıp geçtim)
Vuruşkular çok ben gördüm
Kargı ile çok ok attım
Aygır ile çok yürdüm.
Düşmanları (ben) ağlattım.
Dostlarımı ben güldürdüm
Gök Tanrıya ben ödedim (borcumu ödedim, ödevimi yaptım)
Size veriyorum yurdumu
deyip dedi. (.....)

NOTLAR :

1. Görüldüğü gibi metnin başı ve sonu eksiktir. (Belki baştaki ve sondaki yapraklar yırtılmıştır.) Destanın ilk biçimi bu olmadığı gibi, eldeki metnin de bundan daha uzun olduğu anlaşılıyor. Arat ve Bang'ın yayımladığı metin şöyle başlıyor :

«Olsun» «Angagusu» (resmi sembolü) iş budur: (Buraya boğaya, öküze benzer bir resim çizilmiş.) Dahi bundan sonra sevinç yaptılar. Gene günlerden bir gün Ay Kağan'ın gözü «yarıp badadı», (parladı), erkek oğul doğurdu..» Arada bir yerde de, Oğuz gergedanı öldürüp başını kestikten sonra, gergedanın lesini bir «Şung-kar» (doğan)'ın yediği, Oğuz'un onu da öldürüp başını kestiği anlatılıyor. «Ondan sonra dedi ki, «Sung-kar'ın resmi işte budur», (..) Dahi Kıyand-kat (gergedan)'ın resmi işte budur.» diyerek bir de kuş ve gergedan resmi çizilmiş. Böylece Türkler arasındaki damga ve resim geleneğinin bu metinde de sürdüğü görülüyor.

2. Metin arasındaki manzum parçaların genellikle sağlam bir nazım örgüsü var. Hece ölçüsü, 4+4 duraklar, tam ve yarım kafiyeler.. Belki de bu parçalar destanın asıl manzum biçiminin buraya geçmiş kalıntılarıdır.

3. Metnin aslını bugünkü dile çevirirken acıklı bir durumla karşılaşıyoruz: An-

laşılsın diye o günkü türkçe kelimelerin yerine bu günkü arapçasını ya da farsçasını koymak zorunda kalıyoruz. Yani yer yer sanki «Türkçe'den arapçaya-farsçaya» çeviri yapıyoruz. Bu da İslâmlık çağlarında Türk dilinin nasıl bozulup karıştığına güzel bir örnektir. Öte yandan metnin aslını birkaç kez okuyup da göz-kulak alışınca görülecektir ki bugün halkımızın konuştuklarını ne kadar kolay anlıyabiliyorsak buradaki dili de o kadar rahatlıkla anlıyabiliyoruz. Bugünkü konuşma dilimizin bu eski kökenlerine nasıl sıkıca bağlı olduğunu görüp şaşıyoruz. Ayrıca dilimize sonradan giren yabancı sözcükler yerine türkçelerini koyma çabasında da olan dil devrimcilerini uydurmacılıkla suçluyanların haksızlığını gösteren birçok örnekle de karşılaşıyoruz. (Örneğin, açkıç, yarlığ, ulu... sözcükleri o günün halkının doğal konuşma dilinde kullanılan sözcüklermiş.)

4. Şimdiki alfabemizde, «geniz n'si, ya da arap alfabesinde «sağır kef» denilen «n» ile «g» arası sesin işareti olan bir harf yoktur. Oysa ki bugünkü yaygın halk türkçesinde olduğu gibi bu eski metinlerde de yaygın olarak böyle bir ses vardır. Okuduğunuz metinde bu ses «ng» harfleri ile gösterilmiştir. Okurken, onun için, buradaki «ng» ler o geniz (n) si gibi tek sesle okunmalıdır. (Örneğin «menge» sözcüğünü «men-ge» biçiminde değil «menge» biçiminde okunmalı.)

VI

GÖK TÜRK DESTANLARI

Gök Türk'ler İ.S. VI. yüzyılda (552) Ortaasya'da Hun'lardan sonra en büyük Türk imparatorluğunu kurdular. İmparatorluğun merkezi Ötüken'di. İmparatorluk kısa bir süre sonra ikiye ayrıldı. (581). Önce Batı Göktürk devleti yıkıldı (659). Sonra da ondan yüzyıl kadar sonra Doğu Gök-Türk devleti yıkıldı (774), yerine Uygur devleti kuruldu. (Bk. Gök Türk Anıtları)

Gök Türk'lerden bize iki destan ile bir çok yazılı taşlar kaldı. (Yazılı taşlardan en önemlileri olan Tonyukuk, Kül Tiğin ve Bilge Kağan yazıtları üzerinde ileride duracağız.) Gök Türk'lerden kalan iki destan Bozkurt ve Ergenekon destanlarıdır. Yazık ki, her iki destanın da aslı ya da parçaları yazıya geçmemiştir. Sadece konularını biliyoruz.

1. BOZKURT DESTANI

Gök Türk'lerin bir düşman baskınında bire kadar kırıldıktan sonra sağ kalan tek gençle bir dişi bozkurttan yeniden türediklerini anlatır. İki özetini Çin kaynaklarından öğrenebiliyoruz:

KONUSU:

Türkler «Batı Denizi» kıyılarında otururken bir düşman baskınına uğradılar. Bütün Türkler kılıçtan geçirildi, yok oldu. Ölü-

ler arasında yaralı bir genç kalmıştı, düşmanlar onu da bulup kollarını, bacaklarını kestiler. Fakat genç ölmemişti. Öyle bırakıp gitmişlerdi.

Bir dişi bozkurt gelip gencin yaralarını iyileştirdi, onu sütü ile besledi, kurtardı. Sonra düşmanlar geri dönüp bu genci öldürmek istediler. Kurt yiğiti kaçırdı, kimsenin bulamıyacağı bir mağaraya götürdü. O mağarada yaşadılar. Kurtla genç çiftleştiler. Kurt, gebe kaldı. Sonra on erkek çocuk doğurdu. Çocuklar büyüyüp yiğit olunca kurt kayboldu.

Babaları oğullarının en yiğit, en akıllısını seçip ona «Asena» (Bozkurt) adını verdi. «Sen kardeşlerine baş ol. Ülkeni, ulusunu yeniden dirilt.» dedi. Onları doğuya gönderdi.

Sonra Asena, «Artık bana Türk denecek. Biz Gök Türkleriz» dedi. Gök Türkler böylece çoğalıp yurtlarına kondular, kağanlığı aldılar.

2. ERGENEKON DESTANI

(Bu destanın da tümü ve orijinali yazıya geçirilmemiştir. Ancak bir özetini biliyoruz.)

«Gene bir gün Gök Türkler Tatarların baskınına uğradı. Sağ kalanlar tüm tutsak oldu. Sadece İl Han'ın küçük oğlu Kayan

ile kardeşinin oğlu Nüküz karıları ile birlikte Tatar'ların elinden kaçabildiler.

Bunlar eski yurtlarına gelip bir çok at, deve, keçi ve koyun aldılar. Fakat çevre hep düşman olduğundan orada kalamazlardı. Kimsenin bilmediği ıssız bir yere çekilmeye karar verdiler. Götürebildikleri mallarını alıp sarp dağlara doğru yürüdüler. Böylece dağa çıktılar.

Bir gün bir sarp dağın tepesinde, sarp, kayalar arasında, geldikleri yoldan başka yolu olmayan bir yere rasladılar. Geldikleri yol ise bir yüklü hayvanın bile geçemiyeceği kadar dardı. Bu yoldan giderek çevresi yüksek, aşılmaz, geçit vermez dağlarla çevrili geniş bir düzlüğe rastladılar.

Bu ülkede akarsular, türlü otlar, meyve veren ağaçlar çok çok idi. Kışın hayvanların etini, yazın sütünü yiyerek geçindiler, yünlerinden derilerinden de giysiler yaptılar. Buraya «Ergenekon» adını verdiler.

Kayan ve Nüküz'ün çocukları burada çoğaldı. Dört yüz yıldan fazla oturdular. Bir çok oymaklara ayrıldılar. Bir gün geldi ki artık Ergenekon'a sığmaz oldular. Toplanıp konuştular. Büyükler:

— «Atalarımızdan işitmişiz ki, Ergenekon dışında geniş yerler, güzel yurtlar varmış. Önceleri bizim yurdumuz o yerlermiş. Düşmanlar soyumuzu kırıp yurdumuzu almışlar. Artık çoğaldık, güçlendik. Düşman-

korkumuz kalmadı. Öyle ise niçin dağa kapanıp kalalım? Dağlar arasından yol bulup dışarıya çıkalım. Gidip yurdumuza yerleşelim. Kim karşı koyarsa savaşalım, her kim bize dost olursa onunla hoşça geçinelim.» dediler.

Bu söz doğru bulundu, Ergenekon'dan çıkmaya karar verdiler. Fakat atalarının geldiği yol kaybolmuştu. Başka da yol yoktu. Yol bulup çıkamadılar. İçlerinden bir demirci haber verdi ki: «Çevredeki dağlardan birinde demirden bir kaya var. Bu demir kaya eritilirse, oradan bir yol açılabilir.» Gidip o kayayı gördüler. Demircinin sözünü doğru buldular.

Halkı, odun, kömür toplamaya saldılar, getirip yığdılar. Sonra kayanın altına, üstüne, yanlarına bir kat odun, bir kat kömür dizdiler. Yetmiş tulumdan körük yaptılar. Ateşi körüklediler. Kaya erimeye başladı. Yüklü bir devenin geçebileceği kadar yol açıldı.

Gün, saat, zamanı belliyerek oradan çıktılar. Çıkarken yol gösteren onları yöneten işçi (demirci) başbuğun adı. «Börte Çene» yanı BOZKURT idi. Ondan sonra her yıl, o günde, o saatte bayram yaparlar. Başta kağan olmak üzere bütün kumandanlar ve ileri gelenler (Beğler, nökerler..) örsün üstüne bir demir parçasını koyup döğerler. Bu yıldönümü böylece töre kılındı.»

BOZKURT VE ERGENEKON EDEBİYATI :

Öteki Türk ulusları ve onlara ait motiflerden çok Gök Türkler'e ait destanlar, destan motifleri gerek edebiyatımızda, gerek fikir ve politika hayatımızda önemli bir yer tutmaktadır. Ötügen, kurt başlı gök bayrak, bozkurt, başbuğ gibi bu eski Türk yaşayış ve inanışına ait motifler bugün de özellikle ırkçı - Turan'cı çevrelerde yaşatılmaktadır. Resimlerde, tabelâlarda, afişlerde, rozetlerde sağcı gazete, dergi ve kitaplarda bunlara bugün de bol bol rastlamaktayız. Bu tür yazılarla şiirlerle, söylevlerle, bildiri ve afişlerle, bir takım politik eylemlere sürdürülmeye çalışılan siyasî düşüncelerin kökleri de Gök Türk'lere ait bu edebiyat ve tarih ürünlerindedir.

Gök Türk'lerin bu destansal dünyasına dönüş özlemleri, dilde, edebiyatta, felsefede, Türkçü - Turancı yönelişler yoğun olarak 1908 ikinci Meşrutiyet hareketi ile başlar. «Türkçülük - Turancılık» akımı içinde, İslâmlıktan önceki Türk tarihine ve edebiyatına ait konularda o dönemden kalan destan ve yazıtların belki yüz misli kitap, yazı, şiir yazılmış, resim ve heykelcikler yapılmıştır. Edebiyat ve felsefe alanında bu akımın en ünlü temsilcisi Ziya Gökalp'tir. Ziya Gökalp'in aşağıdaki şiiri bu alanda yazılıp çizilen yüzlerce örnekten biridir:

ERGENEKON

Yıllar geçti bir an geldi
Türk Tahtına İl Han geldi
Sağdan soldan düşman geldi
Kurulmuştu tuzağımız

Verilmedi bir dem soluk
Kanlar aktı oluk oluk
Öldü bütün çoluk çocuk
Han, bey, çeri, uşağımız

Yalnız Nüküz ile Kayan
İki kızı alıp yayan
Bir sarp dağa attılar can
Bunlar oldu kaçağımız

Dağdan dağa hep gizlice
Yürüdüler beş on gece
Bir tan vakti gayet ince
Bir iz oldu uğrağımız

Bir de baktık yeşil bir bağ
Her tarafta bir yüce dağ
Geniş fakat sıkı bir ağ
Dedik ne hoş bu ağımız

Dört yüz sene burda kaldık
Geyik arttı biz çoğaldık
Çıkamadık işe daldık
Pek şenlendi konağımız

Elma erik çoktu yedik
Demir bulduk örs işledik
Bir gizli yol bulsak dedik
Dağ delerdi bıçağımız

Kurttan hali iken bu yurt
Bir gün peyda oldu bir kurt
Bir geyiğe attı avurt
Gördü çoban yamağımız

Kurt bir delik buldu gitti
Bir demirci takip etti
Ocak yaktı taş eritti
Açıldı yol kapağımız

Büyük sevinç büyük müjde
Bayram yaptık kentte köyde
Torun, oğul, baba, dede
Büyüğümüz ufağımız

Demirciye «Boz Kurt» dendi
Han tanıldı, taç giyindi
Yoldan, önce kendi indi
Sağ elinde bayrağımız

«Börte Çene» kurdun adı
Ergenekon yurdun adı
Dört yüz sene durdun hadi
Çık ey yüz bin mızrağımız

Ziya Gökalp (Kızıl Elma)

V.

UYGUR DESTANLARI

Uygur devleti, Orta Asya'da Gök Türk egemenliğini yıkarak aynı topraklar üzerinde kuruldu, yüz yıl kadar yaşadı. (745-840). Başkenti Orhun ırmağı kıyısında Karabalasagun'du.

Uygurlar Çin'lilerin ve Hint'lilerin çok etkisinde kaldılar. Manihaizm ve daha çok da Budizm dinlerine girmişler, Gök Türk yazısının yerine bugün Uygur yazısı dediğimiz yabancı bir alfabeyi kabul etmişlerdir. Bu yüzden, Gök Türk'lerin katıksız Türk uygarlığı yanında, Uygurlar kozmopolit bir uygarlık yaratmışlardır. Böyle de olsa Uygurlar Gök Türk'lerden daha uygar yaşıyorlardı. Gök Türkler gibi göçebe değil, kent ve kasabalarda yerleşiktiler. Çadırlarda değil, evlerde oturuyorlardı. Birçok sanatlar gelişmişti.

Uygur'lardan günümüze daha çok eser ve yazılı belge kalmıştır. Edebiyat alanında da iki destan ile sayısız yazılı metin bırakmışlardır. Ne var ki bu yazılı metinlerin çoğu, Mani ve Buda inançlarını öğretmek, yaymak için yazılmış basit, değersiz dinsel metinlerdir.

Bu yazılı edebiyattan kuşkusuz çok önceleri doğmuş olan Uygur destanları, katıksız ulusal özellikleri taşıdığından önemlidir.

Fakat gene yazık ki her iki destanın da ne bütün, ne de parça olarak elimizde orijinalleri yoktur. Düz yazı (nesir) olarak bile derlenip yazıya geçirilmiş değildir.

Aşağıdaki metinler destanların Çin ve İran kaynaklarına geçmiş kısa özetleridir. «Göç Destanı»nın daha ayrıntılı bir özetine karşılık, ondan eski çağlarda doğmuş olan «Türeyiş Destanı»nın özeti çok kısa ve ayrıntısızdır.

1. TÜREYİŞ DESTANI

«Eski Türk hakanlarından birinin çok güzel iki kızı vardı. Bu kadar güzel kızları insanlara lâyık göremiyorlardı. Bu hakan bir düş gördü. Düşünü yorumlatınca iyice inandı ki, kızları tanrı ile evlenmek için yaratılmıştır. Eninde sonunda tanrı gelecek, bu kızları alacak, Türkler de bu evlenmeden çoğalacak.

Bu inançla yüksek bir küle yaptırıp kızlarını bu kuleye kapattı. Artık gece gündüz, gelip kızları ile evlenmesi için tanrıya yalvarıyordu. Sonunda bir gün beklenen tanrı geldi. Gelip kulenin önüne dikildi.

Gök Tanrı bir erkek boz kurt biçimindeydi. Bu erkek boz kurt bir nice durup bekledikten sonra kulenin çevresinde döndü. Kızlar da anladılar ki, evlenecekleri tanrı işte bu boz kurttur. Kuleden çıkıp kurda vardılar.

Boz kurt kızları alıp gitti, onlarla evlendi. Bu bireşmeden Dokuz Oğuz ile On Uygur boyları türedi.»

(Not: Türklerin bir boz kurtla bir insanın çiftleşmesinden türediğini Gök Türk'lerin «Boz Kurt» destanında da görmüştük. Orada insan erkek, kurt dişi idi. Bu destanda da aynı inancı görüyoruz. Fakat buradaki boz kurt hem bir tanrıdır, hem de erektir. Yani Gök Türk'lerin anaları, Uygur'ların ise babaları boz kurttur. Eski bir Türk «Totem»i olan boz kurt inancının zamanla nasıl değiştiğine ve ana - ile baba (kadın ile erkek) düşüncesindeki bu gelişmeye dikkat edilmelidir.)

2. GÖÇ DESTANI

«Tuğla ırmağı ile Selenga ırmağı arasında, Hulin dağı eteklerinde çoğalıp yerleşen Dokuz Oğuz - On Uygurlar Uygur,devletinikurmuşlardı. Bu sulak, bereketli toraklarda bolluk ve mutluluk içinde yaşıyorlardı.

İki ırmak arasında bir ulu ağaç vardı. Bir gün bu ağaca gökten mavi bir ışık indi. Işıkla birlikte bir tatlı müzik de yayılmaya başladı. Yer - gök günlerce bu ışığın aydınlığı ve bu tatlı ezgileriyle doldu. Bir yandan da ağacın gövdesi şişmeye başladı.

Günü saati geldiğinde ağacın şiş gövdesi yarıldı, içinde beş odacık göründü. Her odacıkta da birbirinden güzel beş bebek uyu-

yordu. Bu bebeklerin en küçüğü Buğu Han'dı. Uygurlar onu kendilerine han seçtiler.

Uygurlar, Buğu Han zamanında eskisinden daha da bolluk içinde, daha da mutlu yaşadılar. Gelgelelim sonra gelen kağanlar Buğu Han'ın yerini tutamadılar. İleriyi görüp dostu düşmanı seçemediler.

O zaman Çinlilerle savaş sürüp gidiyor, bitmek bilmiyordu. Bu hakanlardan biri bu savaşa bir son vermek diledi. Barış yapıp Çinlilerle dost olmak istedi. Bunun için de bir Çin prensesi ile evlenmeyi kurdu. Dünür salıp Çin prensesini istetti.

Uygur ülkesinde, Hulin dağında bir kaya vardı. Bu kaya üstünde ot bitmez, çıplak bir kaya idi amma içinde bir giz (sır) saklardı. Uygur ilinin «Kut»u, mutluluğu, bolluğu bu kayadan gelirdi. Bu kaya olmasa bu büyü de bozulurdu. Onun için bu kayaya «Kutlu Dağ» denilirdi. Buğu Han Kutlu Dağ'ın «kut»unu bilir, onu gözü gibi korurdu.

Uygur Kağanı Çin Prensesini isteyince Çinliler de karşılık olarak işte bu tılsımlı kayayı istediler; «Sen bize Uygur ilindeki Kutlu Dağ'ı verirsen, biz de sana prensesimizi veririz» dediler. Akılsız kağan Kutlu Dağ'ın kutunu ne bilsin: «Ne olacak, bir işe yaramaz, çıplak kaya.. Verdim gitti» dedi.

Çinliler gelip «Kutlu Dağ»ı parçaladılar, parça parça ülkelerine taşıdılar. Ve Uygur ilinin «kut»u, bereketi kaçtı. Kuraklık

kıtlık.. derken felâketler birbirini kovala-dı. Irmaklar kurudu, topraklar ürün vermez oldu. O cennet ülke yaşanmaz bir yer ol-du.

Derken her yandan çağrılar yükselme-ye başladı, yer gök bu sesle doldu: «Göç, göç!..» Herkes bu tanrısal buyruğa uydu: Toparlanıp, yüklendiler, göç başladı. Gitti-ler, gittiler... Nereye konmak isteseler ses kesilmiyordu: «Göç, göç!..» Batıya, daha batıya, daha batıya çekildiler.

Sonunda, bir gün «Beş Balığ»ın bulun-duğu yere gelince sesler kesildi. Buraya ko-nup yerleştiler. Yeniden çoğalıp düzene gir-diler. İlli, kağanlı ulus oldular.»

(**Not** : Bu destanda da işlenen tema'nın anlamına dikkat edilmelidir. O çıplak kaya bir yurt parçasıdır. Ne kadar çorak, ne ka-dar işe yaramaz olursa olsun vatanın bir karış toprağı, bir tek taşı, ne için olursa ol-sun yabancı bir ülkeye verilemez. Verdiğin gün ülkenin kaynakları kurur, halkın yok-yoksul, perişan olur. Ne «Kutlu Dağ»ın par-ça parça yurt dışına taşınmasına göz yuma-cağız, ne de yabancı bir devletin gelip «Kut-lu Dağ»a — geçici bile olsa — yerleşmesine izin vereceğiz. Bu destanla atalarımızın bi-ze öğrettiği budur.)

İKİNCİ BÖLÜM

GÖK TÜRK VE UYGUR METİNLERİ

Bilindiği gibi İslâmlıktan önceki Türk edebiyatı: 1) Yazılı, 2 Sözlü edebiyat olmak üzere iki bölümde incelenir. Bu dönemde yazılı edebiyat, hem bugüne kalan metinlerin azlığından hem de çok yeni tarihlerde başlamasından (8. yüzyılda) önemli bir yer tutmaz. Başlangıcından İslâmlığın kabulüne kadar Türk edebiyatı bunun için asıl sözlü bir edebiyattır.

(Birinci bölümde gördüğünüz destanlar bu sözlü edebiyatın en eski ürünleridir. Şiirler, savlar (ata sözleri), gibi bu dönemden kalma ürünler topluca Kaşgarlı Mahmut'un «Divan-u Lûgat-it Türk» kitabındadır. Üçüncü bölümde bunlardan da birkaç örnek göreceğiz.)

Bu dönemin yazılı edebiyatı Gök Türklerden kalma anıtlar ile Uygur'lardan kalma sayısız metindir. Bu bölümde de işte bu «Gök Türk Anıtları» ile «Uygur Metinleri»ni göreceğiz.

I.

GÖK TÜRK ANITLARI (ORHUN YAZITLARI)

GÖK TÜRKLER:

Gök Türklerin ilk yurtları Kin - Şan dağları yöresidir. Demir işleme, ok - yay yapma sanatlarında usta idiler. Çin tarihleri altıncı yüzyıl (546) dan başlıyarak Gök Türk'lerden söz etmeye başlar. Bu tarihte Çin tarihlerinde söz konusu olmalarına neden olan ilk olay şudur:

Çinlilerin «Tie - le» dedikleri Türk boyu Avar Türklerine saldırır. Bu savaşta Gök Türkler Avar'lara arka çıkıp «Tie - le»leri yenerler. (546). Bu sırada Gök Türk'lerin başında Çinlilerin «Tu - men» dedikleri Bumin Kağan'dır. Böylece Çin tarihlerinde adı yazılı ilk Gök Türk kağanı da Bumin Kağan oluyor.

Bundan sonra Avarlar her nasılsa Bumin Kağan'a hakaret ederler. Bumin Kağan da Avar'lara saldırıp onları yener. (Bundan sonra Avar'lar Avrupa'ya göç edip bu günkü Macaristan'a yerleşirler.) Böylece Gök Türk

Devletini Orta - Asya'nın en güçlü devleti haline getiren **Bumin Kağan** aynı yıl içinde ölür. (552)

Bumin Kağan, ülkesinin batı (on - oklar) bölümünün yönetimini Çinlilerin «Şe - tie - mi» dedikleri İstemi Kağan'a bırakmıştı. Bumin Kağan'ın yerine oğlu Mukan geçince gene ülkeyi İstemi Kağan'la birlikte yönetmeye devam etti. Gök Türklerin en parlak dönemi işte bu dönemdir.

Mukan'dan sonra (572) yerine geçen Bumin Kağanın küçük oğlu «To - Po» savaştan çok barışa önem verdi. Bir Çin prensesi ile evlendi, kendini dine verdi. Bundan sonra gelenler de ülkeyi ataları gibi yönetemediler. Taht kavgaları ,dirliksizlik, bilgisizlik, beceriksizlik, devleti içten çürüttü.

Çinliler Türklerin bu durumundan yararlandılar. Kağan soyunu birbirine düşürdüler. Ülkeyi ikiye böldüler. Sonra da ülke Çin egemenliğine girdi. Çinliler Gök Türk'ler üzerinde egemenliğini sağlayan etkenlerden biri de Gök Türk Kağan ve Tiginlerinin Çin saraylarından gelin getirdikleri Çin Prensesleriydi. Örneğin Türk'lerin bir ara kendilerini toplayıp Çin boyunduruğundan kurtulacağı sırada Kağan «Çu - lu»yu karısı Çin prensesi zehirledi. Bu katil prensesi, öldürdüğü Çu - lu'nun yerine geçen küçük kardeşi «Kie - li» alabilmişti. Gene örneğin Türk orduları Çin topraklarına girse, Çin

hükümdarları değerli hediyelerle Türklerin gönlünü alıyor, kandırıp barış yapıyorlardı. Sonunda Gök Türklere bağlı boylar Çin'den yana oldular, birleşik Gök Türk Devletini yıktılar. Böylece Gök Türk'ler Çinlilere tutsak oldu.

Tiğin (prens) İlteriş (Kutluk) çevresindeki pek az insanla ayaklanıp bağımsızlıktan yana olan Gök Türklerle birleşerek Çinlilere karşı bağımsızlık savaşına girişti. Savaşı kazandı ve Gök Türk İmparatorluğunu yeniden kurdu. Ülkesini eski büyüklüğüne kavuşturdu. Çinliler üstüne sürekli akınlar yaptı. Ölünce (691) mezarına bir anıt dikildi.

Kutluk'un yerine geçen kardeşi «Me-Çüe» Kapağan Han) da bir Çin prensesi ile evlendi. Devlet yönetimi gene gevşedi. İlteriş (Kutluk) kağanın iki oğlu Bilge ve Kül Tiğin'in savaşlardaki başarıları devleti çöküntüden kurtarmaya yetmiyordu. «Me-Çüe» (Kapağan Han) bir savaşta ölünce çöküntü daha da hızlandı. «Me-Çüe»nin yerine ya oğlu yada İlteriş (Kutluk) Kağan'ın oğulları Bilge ile Kül Tiğin geçeceklerdi. Töre böyle idi. Mücadeleyi Bilge ile Kül Tiğin kazandı; Bilge, kağan oldu.

Bilge Kağan, kardeşi Kül Tiğin ve hem veziri, hem de kayınbabası Tonyukuk ile el ele verip ülkeyi ve devleti başarı ile yönetti.

Bu üç yöneticiden ilkin Tonyukuk öldü. (720-725) Sonra, Dokuz Oğuzlar'ın isyanını bastırmak için savaşırken Kül Tiğin öldü: «Koyun yılının on yedinci günü öldü. Dokuzuncu ayın yirmi yedinci günü yuğ töreni yapıldı. Heykeli, mezarı, yazıtı da maymun yılında , yedinci ayın yirmi yedinci günü yapıldı.» (21. Ağustos. 731'de gömüldü.) Kül Tiğin'den sonra Başağası» Bilge Kağan'ı da bir subayı zehirleyerek öldürdü. «İt yılının onuncu ayı, yirmi altıncı günü öldü. Domuz yılının beşinci ayı, yirmi yedinci günü yuğ töreni yapıldı.» (734) Yuğ törenlerinden sonra hepsinin mezarları yaptırıldı, başlarına birer yazılı taş diktirildi. (Yuğ töreni için bak «Alp Er Tunga destanı»)

O zamanın töresince ölenin mezarına onun yaptıklarını anlatan bir yazılı taş dikilirdi. Ayrıca öldürdüğü adam sayısınca da biçimli taşlar dikilirdi. İşte Yeni - Sey ve Orhun ırmakları vadisinde böyle yüzlerce binlerce taş var.

Bu taşlardan yazılı olanlara, yani ölenin anısını ölümsüzleştirmek için dikilen anıtlara «Bengü Taş» (Ölümsüzlük Taşı) denirdi. Yeni - Sey ve Orhun vadilerindeki bu «Bengü Taş» larda Gök Türk yazısı ile yazılmış yüzlerce metin bugün elimizdedir. Okunmuş, yabancı dillere ve Türkiye türkçesine çevrilerek yayınlanmıştır.

Bu yazıtlarda rasladığımız tarihler Gök Türklerin özel takvimine göredir. Gök Türk takviminin on iki «yıl»ı vardı. Her yıla bir hayvan adı verilmişti: 1. Sıçan yılı, 2. Öküz yılı, 3. Kaplan yılı, 4. Tavşan yılı, 5. Ejder yılı, 6. Yılan yılı, 7. At yılı, 8. Koyun yılı, 9. Maymun yılı, 10. Tavuk yılı, 11. İt yılı, 12. Domuz yılı. Bu yılların hangi kurala göre ayrıldığı anlaşılamıyor. Yılların ayları, günleri rakamlı olarak söyleniyor: «Koyun yılının, dokuzuncu ayının yirmi yedinci günü» gibi.

Ayrıca Çin tarihlerinden de Gök Türklerin hesabı nasıl yaptıklarını öğreniyoruz: Bir deynek üstüne çentikler yaparlarmış. Bu çentiklerle «tümen» (bin)e kadar hesapları yaparlarmış. «Tümen»den sonrasını ise biner biner hesapladıkları anlaşılıyor.

I

GÖK TÜRK YAZITLARI

Yeni - Sey kırgızları tarafından Yeni - Sey ırmağı vadisinde İsa'dan sonra V. - VI. yüzyıllarda dikilen mezar taşları üzerindeki yazıların önemi ve değeri pek yoktur. Daha sonraki yüzyıllarda özellikle sekizinci yüzyılda Gök Türklerin dikdiği «bengü taş»lar üzerindeki metinler dil, yazı, tarihsel belgeler olmaları yönünden önemlidir. Bunlara taş üstüne yazılı olduğundan «yazıt», birer «bengü taş» olduğu için de «anıt» diyoruz. Gök Türkler diktiği için «Gök Türk yazıtla-

rı» ya da «Gök Türk Anıtları» adı verildiği gibi Orhun ırmağı vadisinde olduklarından da «Orhun Anıtları yada Orhun Yazıtları» deniyor. Bu adlardan hangisini kullanırsak kullanalım anlatmak istediğimiz aynı «bengü taş»lardır: Orhun ırmağı vadisinde Gök Türklerin diktikleri yazılı mezar taşları..

Bu yazıtların en büyükleri, en güzelleri en değerlileri, en önemlileri şu üçüdür:

1. TONYUKUK YAZITI : Orhun vadisinde Tola ırmağının yukarı taraflarındadır. İlteriş (Kutluk) Kağan'dan başlıyarak Bilge Kağan'a kadar birkaç kağana vezirlik etmiş, Bilge Kağanında kayınbabası olan, değerli öğütleri ile Gök Türklerin Çin boyunduruğundan kurtulup yeniden güçlü devlet olmasını sağlayan Bilge Tonyukuk adına dikilmiştir. Radloff'tan sonra anıt üzerinde titiz çalışmalar yapan ve tam bir çevirisini yayımlayan Thomsen, anıtın 725 yılında dikilmiş olacağını söylüyor. Yazıt'ın tümü 62 satırdır. Yazıtta Tonyukuk'un ağzından ilteriş ve Kapağan Kağan zamanlarından sonra da kendinden bir «anı - tarih» üslûbu ile söz ediliyor. Anıtı kimin diktirdiği, yazıları kimin yazdığı bildirilmiyor. «Türk Bilge Kağan iline bitidim. (yazdım.) Ben Bilge Tonyukuk.» deniyor. Buna bakılırsa Türkçede

ilk düz yazı, anı, tarih yazarı bu Tonyukuk olmalıdır.

2, KÜL TİĞİN YAZITI: Gene Orhun vadisinde, Koşo - Çaydam çevresinde, Tonyukuk anıtına pek uzak olmayan fakat ayrı bir yerdedir. Yazıtlar içinde en büyüğü, en sağlam kalanı, yazıları en az silineni bu anıttır. Anlatımı en gelişmiş olanı ve o günkü türkçenin en güzel örneği de bu yazıttır. Yazıtta, Bilge Kagan'ın ağzından Kül Tigin'in ölümü istüne sözlerle Çin - Gök Türk kurtuluş savaşı bir söylev üslûbu ile anlatılıyor. Anıtı Bilge Kağan diktirdi. (732) Anıt ve yazıt için Çin'den altı tane sanatçı getirtildi. Kül Tiğin'in «atı»sı (yeğeni) Yoluğ Tiğin'in gözetiminde çalışarak anıt yirmi günde yapıldı. Yazıt'ın sonunda Yoluğ Tiğin : «Bu bitiğ bitiğme (bu yazıyı yazan) atısı Yoluğ Tiğin» diyor. Buna göre bu yazıtın yazarı da Yoluğ Tiğin'dir. Anıt bulunduğu zaman yere devrilmişti, sonra kaldırılıp yerine dikildi.

3. BİLGE KAĞAN YAZITI : Kül Tiğin yazıtının bin metre uzağındadır. Kül Tiğin anıtı ile aşağı - yukarı aynı özelliktedir. Yazıtın ilk bölümündeki sözler de Kül Tiğin yazıtındakinin tıpkısıdır. Anıt çok yıpranmış yazılar çok bozulmuştur. Birçok yerleri okunamıyor. Anıtı Bilge Kağan'ın oğlu «İ-Jen» 735'te diktirdi. Yazıtın sonunda gene Yoluğ Tiğin «ben bitidim» diyor. Buna göre de Kül Tiğin ve Bilge Kağan yazıtlarının ya-

zarı Yoluğ Tiğin'i adı bilinen ikinci düz yazı (söylev ve tarih) yazarı saymamız gerekiyor.

Bu üç yazıttan sonra öteki mezar taşları yazılarından da bir örnek göreceğiz.

YAZITLARIN BULUNUŞU, OKUNUŞU :

Orhun anıtlarını ilk gören bir İsveç subayı (Yohan von Ströhlenberg)dır. Bu subay Poltava savaşında Ruslara esir düşmüştü. (1709). On üç yıl süren tutsaklığında Rusya içinde birçok yerleri gezmiş, bu arada Orhun yazıtlarını da görüp incelemişti. Yurduna döndükten sonra (1722) gördüklerini yazıp yayımladı. İşte yazıtlar hakkında bilgi veren ve bazı kopyalarını yayımlayan ilk eser bu subayın kitabıdır.

Ondan sonra bu yazıtlardan söz eden, kopyalar yayımlayan bilginler çoğaldı. Fakat yazılar okunup anlaşılamıyordu. 1893 yılında Danimarkalı, Kopenhag Üniversitesi Profesörü Vilhelm Thomsen yazıları okuyup açıkladı. Aynı yıl Rus bilgini Radloff yazıtların ilk çevirisini yayımladı.

Yazıtların birer yüzü de Çin harfleri ile ve Çince yazılıdır. Yazıların okunup çözümlenmesinde ve çevirisinde bundan çok yararlanıldı. Böylece okunup anlaşıldıktan sonra yazıtlar üzerinde Samoiloviç, Mallof, Melioranski, Marquart gibi birçok bilgin ya-

zıtlar üzerinde incelemeler yayımladılar.

Bizde ise yazıtların aslını ve bu günkü Türkiye türkçesini toplu olarak Hüseyin Namık Orkun yayımladı. (Üç ciltlik «Eski Türk Yazıtları»). Biz de daha çok H.N. Orkun'un kitabına bağlı kaldık. Ancak çevirileri yaparken yazıtların aslındaki cümle yapılarını, anlatımı bozmadan bu günkü dile olabildiğince kelime kelime yeniden aktardık. Metinlerin böyle bir çevirisinden sonra, aslından bir parçayı da örnek olarak verdik.

1. KÜL TİĞİN YAZITI

(Bu günkü dilimizle)

Anıtın kuzey yüzü :

Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağan bu zamanda (tahta) oturdum. Sözümü tükenene değin işit: Benden sonraki ini (küçük kardeş)lerim, yeğenlerim, tüm soyum, ulusum, sağdaki Şadapıt Beğler, soldaki Tarkanlar, Buyruk Beyleri, Otuz Tatar, Dokuz Oğuz beğleri, ulusu! Sözümü tükenene değin işit, iyice dinle:

İleri gün doğusuna, beri gün ortasına, geri gün batısına, yukarı gece ortasına, ondan içerdeki «budun» (hep bana boyun eğdiler). Onca «budun» (boy - ulus)u hep düzene soktum. Şimdi bozgunculuk yok; Türk kağanı Ötüken'de otururşa ilde sıkıntı yok.

Beri (güneyde) Dokuz Ersin'e değin asker yürüttüm, denize hiç değmedim. Geri (batıda) İnci ırmağını geçip Demir Kapı'ya değin asker yürüttüm, yukarı (kuzeyde) Yer Bayırku yerine değin asker yürüttüm. Bunca yere değin yürüttüm.

Ötüken ormanında yabancı kağan yok imiş. İl tutacak yer, ötüken ormanı imiş. Bu yerde oturup Çin ulusu ile düzelttim. Altın, gümüş, «isiğti» (darı?); «kıtay» (ipek?)... sayısız onca verir. Çin ulusu sözü şirin, hediyesi yumusak imiş. Şirin sözünü yumuşak hediyesini arayıp, ırak ulusu onca yaklaştırır imiş. Yakına konduktan sonra bozgunculuk bilimini arada yayar imiş. İyi bilge kişiyi, iyi yiğit kişiyi yürütmezmiş. Bir kişi yanılsa, soyu - budunu «bisiküne» (?) değin ilerlemezmiş. Şirin sözüne, yumuşak hediyesine kapılıp çok Türk budunu öldü. «Türk ulusu «ölesikin» (ölürsün?)». Beriye (güneye) Çogay Ormanı'na değil, ovaya konayım dersen, Türk ulusu «ölesikiğ» (?)!

Orada bozguncu kişi, onca kışkırtılmış «Irak ise kötü hediye verir, yakın ise iyi hediye verir» deyip onca kışkırtırmış. Bilim bilmez kişi o sözü alıp, yakın varıp, çok kişi öldü. O yerlere varırsan Türk Ulusu öleceksin! oturacaksın Ötüken ormanında oturur isen sonsuzca il tutup oturacaksın.

Türk ulusu! Tok olacaksan: açsan tokluk bilmezsin, bir doyarsan açlık bilmezsin. Onun için belini doğrultmuş kağanının sö-

zünü almadın, yer sayıp vardın. Hep oradan yıprandın, arık oldun. Orada kalmışı, hep ayakta ölü yürüyor idi. Tanrı yarlığadığı için benim «kut»um var için kağan oturdum. Oturup yok yoksul ulusu hep toplattım, yoksul ulusu bay (zengin) kıldım. Az ulusu çok kıldım. «Azu» (acep?) bu sözümde yalan var mı?

Türk beğler, budun! işidin:

Türk budun ayağa kalktığını, eli tuttuğunu buraya vurdum (kazdım). Yanılıp öldüğünü yine buraya vurdum. Ne sözüm ise «bengü taş»a vurdum. Onu görüp bilin. Türk şimdiki ulusu, beğleri, kağanlığa baş eğen beğler! yanılacaksınız siz ha!..

(Taşın bu yüzünde, buraya kadar Bilge Kağan yazıtında da tekrar ediliyor)

Ben, «bengü taş» ..... Çin ..... kağandan «bedizci» (nakışçı) getirttim, «bedizdim» (Taşa kazdırdım.) Benim sözümü kırmadı. Çin Kağanı iç «bedizci» lerini (saray nakışçılarını) gönderdi. Onlara ayrıca «bark» (konut?) yaptırdım. İçine dışına ayrı «bediz» vurdurdum. Taş yontturdum. Gönüldeki sözümü ..... On ok oğluna, yabancısına değin bunu görüp bilin. «Bengü taş» yontturdum, yazdım. Onu görüp onca bilin.

Bu yazıyı yazan: «Atısı» (yeğeni?)

YOLUĞ TİĞİN

Anıtın Doğu Yüzü :

Üstte mavi gök, altta kara yer kılınınca, ikisinin arasında kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlunun üzerine dedem - atam Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş Oturup Türk ulusunun ilini, töresini yönetmiş, düzene sokmuş. Dört yan hep düşman imiş. Asker yürütüp dört yandaki budunu hep almış, hep bağımlı kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş. İleri (doğuda) Kadırkan ormanına değin, geri batıda Demir Kapı'ya değin kondurmuş. İkisinin arasında sahipsiz dağınık Gök Türk öylece oturur imiş.

Bilgili kağan imiş, yiğit kağan imiş. Buyruk beyleri yine, bilgili imiş, yiğit imiş, Beğleri yine, ulusu yine uyar imiş. Onun için ili onca tutmuş, ili tutup töreli etmiş. Vadesi yetip ölmüş. «Yuğ»cu, «sığıtçı», önde gün doğusundan, «büklü» (dikenli çalılık), çöllü ilden, Çin, Tibet, Apar, Apurum, Kırgız, Üç Kurıgan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı ..... bunca budun gelip «sığtamış» (çığlıklarla ağlamış), «yuğlamış» (yas tutmuş). O kadar tanınmış kağan imiş.

Ondan keri küçük kardeşi kağan olmuş, oğlu kağan olmuş. Ondan keri küçüğü «ağa»sı (ağabeyi) gibi olmadığından, oğul atası gibi olmadığından bilgisiz kağan oturmuş kötü kağan oturmuş. «Buyruk»u yine bilgisiz imiş, kötü imiş. Beğleri budu-

nu dikbaşlı olduğu için; Çin ulusu hileci, kurnaz açıkgöz olduğu için; küçüklü-büyüklü kışkırtılmış olduğu için; beğle budun arasında bozgunculuk olduğu için, Türk ulusu illi iken ilinden olmuş, kağanlıyken kağanını yitirmiş. Çin ulusuna egemenlik geçince oğlunu kul etti, kız - oğlan kızların cariye oldu. Türk beğler Türk adını bırakıp Çin beğleri gibi Çin adı tutarak Çin kağanının hizmetine girmiş, elli yıl işini - gücünü vermiş. İleri gün doğusuna, büklü kağana değin asker yürütüvermiş, geri (batıda) Demir Kapı'ya değin asker göndermiş, Çin kağanına ilini, töresini alıvermiş.

Türk kara takımı halk şöyle demiş:

«İlli budun idim, ilim şimdi hani? Kime il kazandırıyorum ben?» der imiş. «Kağanlı ulus idim, kağanım hani? Ne kağana işimi gücümü veriyorum?» der imiş. Öyle deyip Çin kağanına düşman olmuş. Düşman olunca örgütlenip düzen kurmadığından gene boyun eğmiş. Bunca işini - gücünü verdikten keri sakınmadı: «Türk ulusunu öldüreyim, kökünü kazıyayım» der imiş. Yok etmeye varır imiş.

Üstte Türk tanrısı, Türk kutsal yeri, «suyu öyle düzenlemiş» (alnına öyle yazmış, falında öyle çıkacakmış): Türk ulusu yok olmasın diye ulus olsun diye «ağa»m (babam) İlteriş kağanı,, anam İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı götürmüş (yücelere çıkarmış). Ağam kağan on yedi erle dışarı

çıkmış. «Dışarı yürüyor» diye haber işitip kentteki dağa çıkmış, dağdaki inmiş, derilip yetmiş er olmuş. Tanrı güç verdiği için, ağam kağanın askeri kurt gibi, düşmanı koyun gibi imiş.

Doğuya - batıya asker yürüterek derlemiş, çoğaltmış. Kamusu (hepsi) yedi yüzer olmuş. Yedi yüz er olup ilsiz, kağansız kalmış budunu, çariye olmuş, kul olmuş budunu Türk töresi bozulmuş budunu, atam dedem töresince yönetmiş, kışkırtmış.

Talis, Tarduş budununu orada düzene sokmuş, «Yabgu» ve «Şat» vermiş. (yargıç ve yönetici atamış.) Beride (güneyde) Çin ulusu düşman imiş. Yukarda (kuzeyde) Bazkağan, Dokuz - oğuz budunu düşman imiş. Kırkız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı hep düşman imiş. Ağam kağan bunca... «Kırk artığı yedi» (47) asker yürütmüş (sefer etmiş), yirmi savaş savaşmış. Tanrı yarlığadığı için illileri ilsiz komuş, kağanları kağansız komuş, düşmanı bağımlı kılmış. Dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş. Onca ili - töreyi kazandıktan sonra «Uçavarmış» (ölmüş, uçmağa - cennete varmış.)

(...) Ağam kağan uçtukta özüm sekiz yaşta kaldım. Töreda üzerine amcam, kağan oturdu. Amcam, kağan oturunca Türk ulusunu yüce etti, yüce doğrulttu, yoksulu baykıldı, azı çok etti. Amcam, kağan oturunca ben «Tigin» (prens) olduğum sürece amcam kağana işimi - gücümü verdim. Tanrı yarlığadı-

ğı için «Dört yirmi» (14) yaşında Tarduş budunu üzerinde «Şat» (genel vali) oturdum. Amcam kağan ile ileri Yeşil Irmak, Şandun Ovası'na değin asker yürüttük. Geriye Demir Kapı'ya değin yürüdük, Gökmen'i aşarak Kırgız yerine değin yürüdük. Kamusu «bis otuz» (25) yürüdük. «üçyirmi» (13) savaş yaptık.

(.....) Türgiş kağanı Türk, ümüz den, ulusumdan idi. Bilmediği için, bize yanıldığı yanlış davrandığı için, kağanı öldü, buyruğu, beğleri yine öldü. On - ok budunu sıkıntı çekti (.....) Bars, beğ idi; Kağan adını burda biz verdik. Kücük başını «Konçuy» (prenses) verdik. Kendisi yanıldı, kağanı öldü, budunu cariye - kul oldu. Köğmen yeri, suyu sahipsiz kalmasın diye, az, Kırgız budununu düzene sokup geldik. (.....) Türk ulusunu kondurup düzene soktuk.

(.....) O zaman kul kullu, cariye cariyeli olmuş idi. Küçüğü ağabeyini bilmez idi. Oğlu babasını bilmez idi. Onca kazandığımız ilimiz, töremiz vardı.

Türk Oğuz beğleri, budunu! işit...

Üstte gök basmazsa, altta yer delinmezse, Türk ulusu- ilini - töreni kim bozar? Türk ulusu, «ökün» (kendine dön)! Bağlı kalman için doğrultmuş, bilgili kağanı varmış. İyi ülkene kendin yanıldın, kötü davrandın. Silâhlı nerden gelip dağıttılar? Süngülü nerden gelip sürüp götürdü? (Sen kendi kendine ettin)

Kutsal ötüken ormanının halkı!

Vardın! ileri varanlarınız vardı, geriye varanlarınız vardı. Vardığınız yerde iyiliğin şudur: Kanın suca attı, kemiğin dağca yattı. Beğ oğlun kul oldu, Kız - oğlan - kız kızın cariye oldu. Bilmediğin için, kötü korkak olduğun için amcam kağan «uçavardı» (öldü)...

(.....) Hiç de gösterişli bir ulusa oturmadım. (Kağan olmadım) içte aşsız, dışta donsuz, zavallı korkak ulusun üzerine oturdum. Küçük kardeşim Kül Tiğin ile sözleştik. (.....) Amcamızın kazandığı ulusun adı sanı yok olmasın diye, Türk ulusu için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Küçüğüm Kül Tiğin ile, iki «Şal» ile ölüp yitesiye uğraştım. (.....) Ölecek ulusu dirilttim, çıplak ulusu donlu kıldım, yoksul ulusu bay kıldım, az ulusu çok kıldım. Öteki ülkelerden, öteki kağanlardan yeğ kıldım. (.....) Dört yandaki ulusu hep bağlı kıldım, düşmansız kıldım. Hep bana hizmet gördü...

(.....) İşini gücünü verip, bunca töre kazanıp hep bana veren küçüğüm Kül Tiğin öldü. Ağam kağan uçtukta küçüğüm Kül Tiğin yedi yaşta kaldı. (.....) «Bir otuz» (21) yaşında Çaça Sengün'le savaştık. En ilkin Tadık Çur'un boz atına binip saldırdı. O at orda öldü. İkinci Işbara Yamatar'ın boz atına binip saldırdı. O at orda öldü. Üçüncü Yeginsilik Beğ'in giyimli doru atına binip saldırdı. O at orda öldü. Silah-

larına, atının zırhına yüzden artık ok vurdu. Yüzüne, başına biri değmedi. (..... ....) O orduyu orada yok ettik. (Not: Taşın bu yüzünde ve kuzey yüzünün başında, Yir Bayurku'larla, Kırgızlar'la, Türgiş'lerle, yaptıkları savaşlarda Köl Tiğin'in nasıl döğüştüğü böyle bütün ayrıntılarıyle anlatılıyor. Bu bölümleri atlıyoruz.)

ANITIN KUZEY YÜZÜ:

(.....) Anam hatun, bütün analarım ablalarım, gelinim. «Konçuy» larım (prenseslerim) ...bunca yine diriler cariye olacak idi, ölüler yurtta - yolda yatıp kalacaktı. Kül Tiğin yok olsaidi hep ölecek idik. Kardeşim Kül Tiğin öldü. Ben yas'landım Görür gözüm görmez gibi, bilir bildiğim bilmez gibi oldu. Ben yas'landım.

Zaman yasasını tanrı koyar, kişi oğlu hep ölümlü türemiş. Onca yas'landım. Gözden yaş gelerek, ette, gönülde «sığıt» gelerek, yanarak yas'landım, çok yas'landım. «İki «Şat», kardeşlerimin oğulları (?), oğlanım, beğlerim, ulusumun gözü kaşı kötü olacak» deyip yas'landım.

«Yuğcu» «Sığıtçı», Kıtay, Tatabı budunnunun başı Udar Sengün geldi; Çin kağanından İsiyi ve Liken çeldi. Bir tümen (bin) hediye altın, gümüş; sayısız getirdi. Tibet Kağanından Bölen geldi. Geride gün batısındanki Suğd, Berçeker (Acemler), Buhara,

Ulus ve budunlarından Neng Sengün ile Ogul Tarkan geldi. On - ok'tan oğlum Türgiş kağanından Makaraç damgacı (işaretçi) ile Oğuz Bilge damgacı geldi. Kırgız Kağanından Tardoş İnançu Çur geldi. «Bark» yapmaya, «bediz» yaratmağa, «bengü taş» yapmaya Çin kağanından Çıkan ile Çang - Sengün geldi.

KUZEYDOĞU YÜZÜ :

Kül Tiğin koyun yılında «yiti yeğirmi» (17)'de uçtu. Dokuzuncu ay, «yiti otuz.» (27) de «yuğ» yaptık. Bark'ını, bedizini, bengütaş'ını maymun yılında, yedinci ay, «yiti otuz» (27) (21. Ağustos. 732) de hep alkadık (kutsadık, takdis ettik.) Kül Tiğin «kırk artığı yedi» (47) yaşında (öldü). Bunca bedizcileri, Toygun, Elteber getirdi.

GÜNEYDOĞU YÜZÜ :

Bunca «bitiği bitiyen» Kül Tiğin atı'sı (yeğeni?) Yoluğ Tiğin «bitidim». Yirmi gün oturup bu taşa bu damgayı koyup «Yoluğ Tiğin» yazdım. Bağlı (sadık) oğlanınızdan toygununuzdan daha iyi yönettiniz. «Uça vardınız» Tanrı (.....) diri edecek.

(Not : Anıtın güneybatı yüzü ile batı yüzündeki kısa yazılar, yer yer silinmiş. Okunabilenden anladığımız gene Yoluğ Tiğin yazdığını, Bilge Kağan da anıtı Kül Tiğin için diktirdiğini söylüyor.)

2. BİLGE KAĞAN YAZITI

(Bilge Kağan yazıtının büyük bir bölümü Kül Tiğin yazıtının tıpkısıdır. Buraları tekrar almıyoruz. Aşağıdaki metin, Kül Tiğin yazıtında olmayan bölümlerden ilgi çekici olanlardır.)

(...) Üstte gök, altta yer yarlığadığı için gözün görmediği, kulağın işitemediği, ulusumu ileri gün doğrusuna, beri gün ortasına, geri gün batısına, yukarı gece ortasına.. (Sefer ettim). Altının sarısını, gümüşün beyazını, ipeğin hasını, darının ekimli olanını; atın, aygırın, kara kakımların, gök sincapların... Türk'üme, ulusuma kazanıverdim.

(...) Tanrı gibi gökte doğmuş Türk Bilge Kağan sözüm :

(...) «Yedi yirmi» (17) yaşında Tangut'lara asker yürüttüm. Tangut ulusunu bozdum. Oğullarını, karılarını, at sürülerini, geçimliklerini orda aldım. «Sekiz yirmi» (18) yaşında Altı Çub, Suğdak'lara yürüdüm. Budununu orda bozdum. Çinli Ong tutug (komutasında)elli bin asker geldi. «İduk» başında savaştım. O askeri orda yokettim. Yirmi yaşında Basıl, İdikut soyumdan ulusum idi. Kervan göndermez diye asker yürüttüm.

(...) «İki otuz» (22) yaşımda Çinlilere asker yürüttüm. Çaça Sengün'ün seksen

bin askeri ile savaştım. Askerini orda öldürdüm. «Altı otuz» (26) yaşımda Çik budunu Kırgız ile birleşip düşman oldu. Kem'i geçerek Çik'e asker yürüttüm. Örpen'de savaştım. Askerini kargıladım.. «yedi otuz» (27) yaşımda Kırgız üstüne yürüdüm. Süngü batımı karı söküp Gökmen ormanına doğru yürüyüp Kırgız ulusunu uykuda bastım. Kağanı Sona ormanında savaştım, kağanını öldürdüm, ilini orda aldım..

(Not: Bu yazıtın öteki bölümlerinde de taş diktiren kağan İ-Jen, savaşlarını yıl yıl sayıp döküyor. Şat'lık, Tiğin'lik, Kağan'lık dönemlerindeki hizmetlerini anlatıyor. Babası Bilge Kağan'a karşı minnettarlığını, taş diktirdiğini belirtiyor. Tonyukuk ile Bağa Tarkan'ın adlarını anıyor. Yazıtın sonunda da gene Yoluğ Tiğin «Ben yazdım» diyor.)

3. TONYUKUK YAZITI

Bilge Tonyukuk ben özüm Çin ilinde kılındım. Türk ulusu Çin'e bağlı idi. Türk ulusu hansız olmasın, Çin'den ayrıldı, hanlandı. Han'ını koyup Çin'den yana geçti. Tanrı şöyle demiş idi: «Han verdim, han'ını koyup uydu oldun.» Onun için tanrı ölüm vermiş imiş. Türk ulusu öldü, mahvoldu, yokoldu. Türk birleşik ulusu yerinde boy kalmadı.

Ağaçta taşta, kalmışı yığılıp yedi yüz oldu. İki bölüğü atlı idi bir bölüğü yaya idi. Yedi yüz kişi. Komutanlarının ulusu «Şat»

idi. «Katılın» dedi. Katılmışı ben idim: Bilge Tonyukuk.

«Kağanımı ileri götüreyim» dedim, kaygılandım: «Zayıf boğa, semiz boğayı arkadan bilse, semiz boğa zayıf boğa kadar bilmez imiş.» diye onca kaygılandım. Ondan sonra tanrı bilgi verdiği için özüm o kağanı ileri götürdüm. Bilge Tonyukuk, Boyla Bağa Tarkan ile İlteriş Kağan, olayım. Beride (güneyde) Çin'i, önde (doğuda) Kıtay'ı yukarıda (kuzeyde) Oğuz'u çok öldürdü. Bilgi eşi, ün eşi ben oldum. Çugay - Kuz'da Karakum'da oturur idik. Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturur idik. Budun'un boğazı tok idi. Düşmanımız çevrede kuş gibi idi. Biz uyanık idik.

Öyle otururken Oğuzlardan haberci geldi. Habercinin sözü şöyle: «Dokuz-Oğuz budunu üstüne kağan oturdu» der. «Çin üstüne Kuni Sengün'ü salmış. Kıtay üstüne Tongra Semig'i salmış. Söz şöyle yollamış: «Azıcık Türk yürüyor imiş. Kağanı yiğit imiş. Danışmanı bilge imiş. O iki kişi var iken siz Çinlileri öldürecek» derim. «Önde (doğuda) Kıtay'ı öldürecek» derim. «Bizi öldürecek» derim. «Çin beriden değsin, Kıtay önden değsin, ben yukardan değeyim. Türk birleşik budunu yerinde (ülkesinde) egemenlik yürümesin, olursa yok edelim» derim.

O sözü işidip gece uykum gelmedi, gün düz, oturasım gelmedi. Ondan ötürü kağanıma sundum, şöyle sundum: «Çin, Oğuz,

Kıtay, bu üçü birleşirse, gelecek, biz taşa tutulmuş gibi, biz «yufka iken toplaması kolay imiş, ince iken kırması kolay; yufka kalın olsa toplamak zorlu imiş, ince yoğun olsa kırmak zorlu imiş.» Doğuda Kıtay'a güneyde Çin'e batıda batıdakilere, kuzeyde Oğuz'a iki üç bin askerimiz geleceğiz. Ne var!» Böyle sundum. Kağanım özüm Bilge Tonyukuk sunuşsunuşumu işidiverdi: «Gönlünce yürüt» dedi.

Kök Üngü bata çıka Ötüken ormanına doğru yürüttüm. İnek ve yük hayvanlarıyla Toğla'da Oğuz geldi. Askeri üç bin imiş. Bız iki bin idik. Savaştık. Tanrı yarlığadı, bozduk. Irmağa düştü. Bozulanlar yolda yine öldü.

Ondan ötürü Oğuz'un hepsi geldi. Türk budunu Ötüken yerine, ben özüm Bilge Tonyukuk, Ötüken yerine konmuş diye işitip, güneydeki budun, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki budun geldi.

(Bundan sonra hep bu biçimde, haber alıp savaşa çıktıklarını, orduları dağıtıp yendiklerini, çevre uluslarını perişan ettiklerini ayrıntılı olarak sayıp döküyor.)

(...) Kapağan Kağan oturdu. Gece uyumadı, gündüz oturmadı. Kızıl kanımı tüketerek, kara terimi akıtarak işimi gücümü verdim. Ben özüm uzun binici kolu gönderdim. (.....) Bu Türk budununa silâhlı düşman getirmedim, damgalı atı koşturmadım.

İlteriş Kağan kazanmasa, uyarak ben özüm kazanmasam, il yine, budun yine yok olacak idi. Kazandığı için, uyarak ben de kazandığım için il yine il oldu, budun yine budun oldu.

Ben karı (ihtiyar) oldum, ulu oldum. Bir yerde ki,kağanlı buduna serseri (yönetici) var ise nice bunalımlar var olacak imiş.

Türk Bilge Kağan iline bitidim (yazdım):

Ben, Bilge Tonyukuk

Yazıtların Aslından Birer Parça:

KÜL TİĞİN YAZITI'ndan :

(...) «Süçik sabınga, yımşak ağısınga arturup, öküş Türk budun, öltig!.. Ayığ kişi ança buşğurur ermiş: «Irak erser yablak ağı birür, yağuk erser edgü ağı birür» tip ança buşğurur ermiş. Bilik bilmez kişi, olsabığ alıp yağuru barıp, öküş kişi öltig. Ol yir geri barsar, Türk budun! ölteçisen!.. Ötüken yış olursar benggü il tuta olurtaçısen. Türk budun! tokrakıkasen: açsık tosak ümezsen, bir todsar açsık ümezsen»..

TONYUKUK YAZITI'ndan :

(.....) «Kızıl kanım tüketi, kara terim yüğürti, işig - küçik bertim. Bu Türk budunka yarıklığ yağığ yeltürmedim, töyünlig atığ yüğürtmedim. İlteriş Kağan kazğanmasar udu ben özüm kazğanmasar il yeme, bu-

dun yeme yok erteci erti. Kazğandukın üçün, uduğ elim kazğandukım üçün il yeme il boldı, budun yeme budun boldı. Özüm karı boldım, uluğ boldım.».....

«Türk Bilge Kağan iline bitidim:»
«Ben, Bilge Tonyukuk»

4. YENİ - SEY YAZITLARI

«ÜÇÜN KİLİG TİRİĞ» YAZITI:

Kuyda (köyde) prensesim, yazıda (ova da) oğlum söyleye: Sizlerime demeye doymadım, ayrıldım. Halkım, arkadaşlarım söyleye ayrıldım.

Altınlı oku belime bağladım. Gökteki ilime doymadım. Sizerime söyleye..

Üçün Külig Tirig'im ben.

(Not: Önce de belirttiğimiz gibi Yeni—Sey yazıtları V.—VI. yüzyıllarda Yeni — Sey Kırgızlarından kalma mezar taşları üzerindeki yazılardır. Bu yazıtların Türkçe'nin ve Gök Türk yazısının o yüzyıllardaki durumu hakkında fikir vermekten öte bir değerleri yoktur. Yukardaki örnek böyle yüzlerce taştan birinin yazılarıdır. Ötekiler de böyle ölenin ağzından, ölümüne acındırıcı bir takım sözlerdir.)

II.

UYGUR METİNLERİ

19. Yüzyıldan başlayarak Batı'lı bilginler eski Uygur kentleri Turfan, Beşbalık, Bezeklik, Karahoço...da birçok kazılar ve incelemeler — araştırmalar yaptılar. Yalnız Almanların yaptıkları kazılarda 130 sandık kitap ele geçti. Ayrıca deri üzerine yazılmış yazılar, resimler, heykel ve biblolar, tahtadan oyulmuş Uygur harfleri bulundu. Çin'in Kansu eyâletinde V. — XI. yüzyıllar arasında Budistlerin mabetleri olan Bin — Buda mağaralarında da sayısız kitaplar, yazılar ele geçti. Bu nedenle bugün elimizde yüzlerce sandık dolusu Uygur metinleri var.

Fakat — önce de belirttiğimiz gibi — bu yazmalar hemen tümü ile Manihaizm ve özellikle de Budizm dinlerini Uygur'lara öğ-

retmek, bu dinlerin propagandasını yapmak amacıyle yazılmış basit dinsel metinlerdir. Uygur dilinin ve yazısının o zamanlardaki durumunu göstermekten öte bir değer de taşımazlar. Bunca değersiz metinlerin tümünü yayımlamanın ne olanağı ne de gereği vardır.

Uygur metinlerinin en güzellerini, seçmelerini, Prof. F. W. K. Müller topladı, yayımlama hazırlıklarına girişti. Fakat sağlığın da bitiremedi. Ölümünden sonra A. von Gabain, Müller'in çalışmalarını tamamlıyarak 1931'de bastırdı. Uirica=Uygurika (Uygur Metinleri) adını taşıyan kitap dört cilttir. Aşağıdaki metinler, dördüncü kitaptaki hikâyelerin özetleri ve çevirileridir. Bu metinler, sekizinci yüzyıl sonları ile, dokuzuncu yüzyıl başlarında yazılmış olabilir. Bu metinlerin asılları ile Türkiye türkçesine çevirileri Prof. A. Caferoğlu'nun Müller — Gabain, den çevirip yayımladığı «Uygur Metinleri» adlı kitaptadır. Kitapta dört hikâye var:

1. Çestani Bey Hikâyesi. (Bu hikâye bütün Uygur metinleri içinde en tanınmışıdır. Hikâye, destansal özelliklerinden ötürü «Çestani Bey Destanı» adı ile de tanınmıştır.)

2. Maymunlar Beyi Hikâyesi.

3. Dantipali Bey Hikâyesi

4. Kutsal Tavşan Hikâyesi

Ayrıca «Patmavati Kız'ın Hikâyesi»nin ayrı bir hikâye olduğu anlaşılıyorsa da eli-

mizde bir parçası var. Uygur metinlerinin orijinallerine örnek olmak üzere bu parçayı bugünkü dilimize çevirisi ile birlikte veriyoruz. Öteki hikâyeleri ise kısaca özetleyerek ve yer yer de çevirileri ile aktardık.

«Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesi»ni ise H.N. Orkun'un aynı adı taşıyan kitabından özetledik. Hikâyenin aslı Sanskritçe'dir. Budizm'in en eski metinlerindendir. Çince, Tibetçe gibi dillere de çevrilmiştir. Elimizdeki metin hikâyenin Uygurca'ya çevirisidir. Uygurca çeviride öteki çevirilere göre değişiklikler vardır.

1. ÇESTANİ BEY HİKÂYESİ (Çevirisi)

Aslanların yürüyüşünü yürüyüp, «Uçayan» kentinin arkasında durup, ileri-beri yürüdü. Sonra İl Beyi Çestani, dört yolun kavşağına yürüyüp onun arasında sayısız çok cinleri gördü. O cinler insanların etini yiyor, kanını içip, barsaklarını vücutlarına doluyorlardı. Benizlerini korkunç bir görünüşte tutup çok yüksekten ün ederek çığrışıyorlardı. Özel bayrak ellerinde tutup, kapkara büyük dağ kadar vücutlarını uzatıp, ateş örgülü saçlarını omuzlarına salıp, ağulu yılan vücutlarını kaldırıp yürüyorlardı.

Onu görüp çestani İl Beğ yüreğini pekiştirip kaplanlar beyi kadar, bir komutan gibi, hiç korku ve çekinme duymadan gönlü

ile o cinler arasına girip vardı. Sonra o cinler Çestani İl'i görüp (...) çevresini çevirip şöyle deyip dediler:

— «Ay kimsen? Nasıl kendi kendine bizim üst ve alt dağ dişlerimize lokma olmaya geldin?»

Bu sözü işitip Çestani İl Beği yüreğini pekiştirip öylesine yine korkmadan o cinlere şöyle deyip dedi:

— «Ay cinler, çabuk bana söyleyin: Benim kentimdeki halkı nasıl öldürür sizler? Sizlere bu kente girmelik yetkisini kim verdi? Bu benim keskin kılıcımı görün, bedenlerinizi biçip parça parça bırakayım. Kentimin, ulusumun bunca felâketini görüp dayanılmaz.»

Sonra o cinler Çestani İl Beğ'in böylesine güçlü düşman sözünü işitip, öfkelerinden ötürü karma karış olup, o zaman cinler ödünü patlatıp, kendilerince türkü çığırarak yumruklarını sıkıp, dirsek dirseğe tutunup, ateş gibi kıpkızıl saçlarını arkalarına savurup, ateş yalımı gibi özel bayrak, gürz, tokmak ellerinde Çestani İl Beği'ni mızraklayıj vurmağa çalışıyorlardı. Biri ikincisine şöyle deyip deyiştiler.

— «Daha neyi beklersiniz? Çabuk bunu mızraklayın, biçin, sıcak canını alın, öteki dünyaya yollayın »

Ondan sonra Çestani İl Beği var gücünü toplayıp sıçrayarak varıp «Urumki» adlı cinin tepesindeki saçı tarta tutup, kı-

lıcını yukarı kaldırıp başını biçmeye koyuldu. O zaman o cinler Çestani İlli'nin gücünü, gösterişini, mutluluğunu görüp pek çok korktular. (.....)

Uygurcasından örnek bir parça:

(.....) Ol yekler Çesteni İlliğ körüp (...) tegirmileyü avlap ince tip tidiler :

— «Ay kim sen? Negülük kentü özüng ök bizing üstün altın tağ tişimizke yoki bolgalı kelting?»

Bu savag eşidip Çesteni İlliğ Beğ yürekin katrunup, ancakiya yime korkmadın, ol yeklere ince tip tidi:

— «Ay yaklar, terkin manga sözlengler: Mening balıkımtaki budunuğ bukunuğ negülük öltürür sizler? Sizlerke bu balıka bir güllük küç küsün kim birdi?»..

2. MAYMUNLAR BEYİ HİKÂYESİ
(Özeti)

İl Beği kendi baş rahibine sordu:

— «Bu kutsal canlı, hayvan görünüşünde olsa da gene biraz bilge, bilimli midir?»

Baş rahip — öğretmen:

— «Canlıların nerede, ne biçimde doğacakları kendi ellerindedir. İstedikleri kılıkta doğarlar. Bu canlı da: «Maymun kalıbında doğarsam başka canlılara iyilik etmeye gücüm yeter» diye maymun doğmayı daha üstün buldu. Üstte tanrılar, altta insanlar bir araya yığılsa, bilgelikte bu maymunu geçemezler.»

O anda Maymunlar Beyi ruhunu teslim edip üstteki «Tuşita» cennetine gitti. İl Beği cesedi parlak törenle yaktı. Ondan sonra maymun avlamayı yasakladı.

3. DANTİPALİ BEY HİKÂYESİ (Özeti)

Canlıyı öldürmek büyük günahtır. Cehennemdeki canlılara: «Seni burada öldürreyim, yeniden cennette doğacaksın.» dense, gene de «Bizi öldürme, bu acılara razıyız» diye yalvarırlar. Cana kıyanların cezası her zaman ahrete kalmaz, dünyada da çekenler olur. Bunun örneği, öldürmekten zevk duyan zalim ve bencil İl Beği Dantipali'nin başına gelen olaydır:

Dantipali Beğ bir gün gene en gözüpek avcı yiğitleri ve komutanları ile ava çıktı. Sayısız av avladı, geyik öldürdü. Ormanda başka bir yerde beş yüz geyik vardı. Dantipali bu beş yüz geyiği çepeçevre sardı. Geyiklerin beyi, aslında geyik değil, geyik kalıbında doğmuş bir yüce varlık idi.

Geyikler, beylerine varıp: «Bizi bu avcılardan kurtar » diye yalvardılar. Altın renkli geyikler beyi, kendi canını o beş yüz geyiğin yoluna koyarak Dantipali Beğ'in yanına vardı: «Kendisinin geyiklere muhtaç olmadığını, öldürmenin ne büyük günah olduğunu» hatırlattı ve geyiklerin canını bağışlamasını diledi.

Dantipali Beğ dinlemeyip geyikler beyinin başını kesti. O anda kılıç tutan eli de bileğinden kesilip yere düştü. Yer yarıldı, cehennemden alevler yükseldi ve Dantipali Beğ'i sarmalayıp yerin altına çekti, cehennemin korkunç şeytanının ağzına attı.

İnsanlar, işte böyle Buda'nın buyruğuna karşı geliyorlar ve cezalarını görüyorlar.

4. KUTSAL TAVŞAN HİKÂYESİ (Özeti)

Bir zamanlar «Bohisattva» tavşan olarak doğmuştu. Üç dostu vardı: Maymun, kunduz, vaşak.

Bu üç dost bir gün «Buda» soyundan olan tavşanı ormanda görmeğe geldiler. En değerli orman meyvelerinden hediyeler getirdiler. Tavşan onlara «vaaz» verdi, doğru yolu gösterdi. Sonra:

— «Bunlar beni dost bilip görmeğe geldiler, bana saygı ile hediye sundular. Şimdi ben de bunlara dostluk gösterip hediye sunmalıyım. Saygımı dilimle söyledim, fakat eylem olarak da göstermeliyim.» diye düşündü, onlara hediye olarak canını vermeye karar verdi. O günü dostları ile geçirip ertesi gün ölmeyi kararlaştırdı. Tavşanın bu kararından dolayı yer gök titredi.

Bir süre sonra ormandan bir çığlık işitildi Dördü o çığlığa vardılar. Yolunu şa-

şırmış bir «Brehmen» gördüler. Kunduz suya dalıp balıklar getirdi. Vaşak ölmüş bir kertenkelenin eti ile yoğurt getirdi. Maymun güzel meyveler getirdi. Brehmene verdiler. Tavşan Brehmene ne vermeliydi? Kertenkele ile balıkları pişirmek için ateş dilenmeye giderken bunu düşündü. Ateşi bulunca, o da kendini ateşe atıp pişerek brehmene kendi etini ikram etmeye karar verdi ve kendini ateşe attı.

(Oysa ki, «İndra Tanrı» bu üç hayvanla tavşanı denemek için o brehmenin kılığına girmişti. Brehmen, İndra Tanrı'nın kendisiydi. Tavşan kendini ateşe atınca İndra Tanrı'nın buyruğu ile ateş tavşanı yakmadı. Tanrı başkaları için canını vermeye her zaman hazır olan bu kutsal canlıya sevabının ödülünü verdi: Onu «ay»a ulaştırdı.)

Hikâyelerin Uygurcasına Örnek Parça:

PATMAVATİ KIZ

(.....) «Yime ertmiş ödün «Şakimuni Burhan» Bothisattva yolunda yoryur erken Patmavati atlığ kız erti. Körki, mengizi «Tengri Tilgeni»nte seviklikrek; közi kapakı tüp tüz; kirpikik arj-avrt önglüg; kin yiziz alını kovuşamış teg; tanglançıg yorung tişleri, «yipün-linhua» öngi teg üstün altın irinleri. «Kormuzda Tengri»ning ucri teg

yinçe bili; kin, yitiz kögüzinte iki emiği arturak yaraşıp turur erti.» (.....)

Bugünkü dilimize çevirisi :

(.....) Yine geçmiş zaman «Şakyamuni Buda», Bothisattva yolunda yürüyor iken Patmavati adlı kız idi (vardı). Görünüşü yüzü «Ay Tanrı Kursu»ndan sevimli; göz kapağı düm-düz; kirpiği mavi-lâcivert renkli; geniş yüksek alnı düzlenmiş gibi; şaşırtıcı bembeyaz dişleri, «kırmızı lotüs» rengi gibi üstte - altta dudakları; «Hormuzda Tanrı»nın şimşeği gibi ince beli; geniş yüksek göğsünde iki memesi çokça yaraşmakta idi.» (.....)

5. PRENS KALYANAMKARA ve PAPAMKARA HİKÂYESİ (Özet)

Çok eski zamanlarda Benares adlı bir kırallık vardı. Ülkenin kıralı da çok iyi, çok akıllı bir kıraldı. Altmış küçük kırallığı, sekiz yüz kalesi, beş yüz beyaz fili, yirmi bin karısı vardı. Fakat oğlu yoktu. Kıralın buyruğu ile halk dağ, ırmak, göl ve ağaç tanrılarına dua etti, kurban kesti. On iki yıl sonra kralın birinci karısı ile ikinci karısı gebe kaldılar, birer erkek çocuk doğurdular.

Falcılar birinci çocuğun «İYİ DOST», İkinci çocuğun «KÖTÜ DOST» olacağını haber verdiler. Gerçekten prensi Kalyanamkara sevimli ve akıllı idi, Papamkara ise kötü bir insandı. Bunun için kıral ve kıraliçe Kal-

yanamkara'yı severler, Papamkara'yı sevmezlerdi.

Bir gün Kalyanamkara şehir dışına gezmeye çıkmıştı. Çiftçilerin, avcıların, dokumacıların, kasapların zanaatkârların yaptıklarını görünce çok üzüldü. Ağlayarak şehre döndü. Babası neden üzüldüğünü sorunca:

— «Bu zahmetli yerde neden doğdun ben? Birçok yoksul, düşkün canlıları görüp ağladım. Geçim uğruna ne güçlükler çekiyorlar ve canlıları öldürüp ne büyük günaha giriyorlar Hazineni bana ver, bu yoksullara dağıtayım da yer yüzünden bu sıkıntılar ve günahlar kalksın.» dedi.

Kıral da sevgili oğlunun sözünü kıramadı. Hazinedarına «Gelenlere hazinemi dağıt» diye buyurdu.

Bir zaman sonra hazine az daha tamtakır olacaktı. Dağıtma durduruldu. Prens Kalyanamkara gene üzülüp ağlamağa halka yetecek kadar kazancı kendisi kazanmağa karar verdi. Danışmanlara danıştı: «Bütün dünyadaki canlıların ihtiyacına yetecek kazancım olması için ne yapmalıyım?» dedi. Kimi çiftçiliği, hayvancılığı, kimi tüccarlığı öğütledi. Sonunda bir bilir kişi bunun için ancak erişilemeyen «Cintemani» incisini ele geçirmek gerektiğini söyledi.

Prens, bu inciyi bulmak için denizlere açılmaya karar verdi. Deniz tehlikelerle doluydu, Kıral ilkin izin vermedi. Sonra oğ-

lunun üzüntüsüne dayanamayıp izin verdi. Sonra seksen yaşında bir bilge denizcinin öncülüğünde beş yüz usta denizci ile denize açıldılar. Papamkara da «Onu severler, beni sevmezler, Bir de O, inciyi bulup getirirse ben iyice gözden düşerim» diye kafileye katılmıştı.

Yol boyunca Prens Kalyanamkara, adamlarına isteyenin geri dönebileceğini söylüyor, fakat kimse ondan ayrılmıyordu. Sonunda mücevherli adaya vardılar. Mücevherleri, incileri gemiye doldurdular. Fakat prensin aradığı «Cintemani» bunlar arasında yoktu. İnci ve mücevherlerle dolu gemileri geri gönderdi. Yaşlı, bilge yol göstericisi ile ikisi yola devam ettiler. Yolda bu bilge ihtiyar da öldü, prens tek başına — ihtiyardan öğrendiklerine göre — yoluna devam etti .

Zehirli yılanlardan, ejderlerden, güzel kızlardan kurtularak ejderha kıralının katına çıkmayı başardı. Ejder kıralı onu «Buda» bilerek sevdi, kulağındaki «Cintemani» incisini verdi.

Kalyanamkara «Cintemani» incisini alıp dönünce kardeşini deniz kıyısında bekler buldu. Meğer «kötü dost» Papamkara, geri dönen gemilerle gitmemiş, Kalyanamkara'ya bir oyun oynamak için kalmıştı. Kalyanamkara da ne bilsin, inciyi saklasın diye Papamkara'ya verip kendisi uykuya daldı. Papamkara, iki kamış şişi uyuyan karde-

şinin iki gözüne sapladı, inciyi de alıp kaçtı. Kalyanamkara, gözlerinde kamış şişler saplı, orada kaldı. Tanrı «Yer - Su» İrşi, kardeşinin hayınlığını ona haber verdi ve kılavuzluk ederek ülkesine ulaştırdı. Papamkara ise kardeşinin ve bütün gemicilerin öldüğü yalanını uydurmuştu.

Kalyanamkara bir gün beşikkertme nişanlısı kıral kızının yurduna vardı. Yolda kıralın sığırtmacına rasladı. Bir boğa prensi yere yıkarak üstüne gölge edip durdu. Dili ile gözlerindeki kamış şişleri çıkardı ve yarasını iyi etti. Kıralın sığırtmacına kendini dilenci diye tanıttı sığırtmacın konuğu oldu. Bir ay sonra bir kopuz (saz) buldurup şehre çıktı. Kopuz çalıp topladığı sadakalarla beş yüz dilenciyi besledi.

Sonra dilencilerden ayrılıp kıralın bahçıvanına bahçe bekçisi durdu. Her ağaca bir çan astırdı, çanların iplerini eline aldı, kuş sesi duydukça ipleri çekti, çanlar ötünce kuşlar da kaçtı. Bahçeyi böyle bekliyordu. Kimse onun prens Kalyanamkara olduğunu bilmedi. Nişanlısı kıral kızı da bilmiyordu. Fakat kız bu kör bekçiyi gördükçe ona kanı kaynıyordu. Sonunda kıral kızı bu kör bekçiye vuruldu ve onunla evlendi.

Bir gün bu iki sevdalı karı - koca hiç önemsiz bir konuda birbirlerinden kuşkulandılar. Acaba birbirlerine hep doğruyu mu söylüyorlardı, yoksa gizledikleri bir şey var mıydı? Bunun için her ikisi de «Gözle-

ri» üstüne yemin ettiler. İkisinin de kalbi doğru olduğundan Tanrı Kalyanamkara'nın gözlerini açtı. Ancak o zaman Kalyanamkara kim olduğunu açığa vurdu. Hep birlikte sevinip mutlu oldular.

Sonra Kalyanamkara kendi ülkesine döndü. Gördü ki anasının - babasının ağlamaktan gözleri kör olmuş, kardeşi Papamkara da yaptığı kötülüklerden ötürü zindana atılmış. Kalyanamkara önce anasının - babasının gözlerini açtı, sonra da Papamkara'yı zindandan çıkarıp suçunu bağışladı.

Papamkara'nın kaçırdığı «Cintemanı» incisini de geri aldı. Bütün yoksulları eziyetli çalışmalardan, dünyalık sıkıntılardan ve canlıları öldürüp günaha girmekten koruyacak geçim kaynağını sağladı. Ülkesine ve halkına böylece mutluluk getirdi.

III.

BİR KUMAN (= KIPÇAK) SÖZLÜĞÜ:

«CODEX CUMANİCUS»

Gök Türkler ve Uygurlardan başka İslâmlık öncesine ait yazılı belge bırakmış Türkler elbette vardır. Fakat Gök Türk ve Uygur metinleri dışında, öteki Türk uluslarından sözü edilmeye değer yazılı bir metin elimize geçmemiştir.

Fakat şimdi Venedik'te Saint - Marcus kitaplığında dünyadaki tek nüshası saklanan ilginç bir kitap var: «Codex Cumanicus» (Kodeks Kumanikus)... Bu kitaplığa da tanınmış İtalyan şairi Petrark'tan geçtiği için (Codex de Petrarque» (Kodeks dö Petrark) diye de adlandırılan kitap.

Bu kitabın yabancılara Kuman (Kıpçak) dilini öğretmek ve Kıpçaklar arasında Hıristiyanlığı yaymak amacı ile yazıldığı anlaşılıyor. Kitabın Persçe, Almanca, İtalyanca bölümleri var. Özel bir biçimde düzenlenmiş, Kıpçakça'nın bu dillerdeki karşılıklarını veren bir sözlük. Ayrıca içinde bir takım Hıristiyanlık metinlerinin Kıpçakça çevirileri var.

Kitabın nerede, kim, ya da kimler tarafından yazıldığı beli değil. Zaman olarak da Türkler İslâmlığı kabul ettikten çok sonra yazılmış olabilir. On üçüncü yüzyılda

(W. Bang'a göre 11 Temmuz 1303 te) yazılmış ya da kopya edilmiş olabileceği ileri sürülüyor. Yazıldığı zaman kesin olarak belli değil,

Fakat kitap, Kuman (= Kıpçak) Türkçesinin elimizdeki tek ürünü olauğundan, öte yandan Kıpçak dili ve yaşayışı hakkında türlü bilgiler verdiğinden önemli bir belge niteliğindedir. Bu niteliğinden ve islâmiyetle bir ilişiği olmamasından dolayı kitaba «İslâmlıktan önceki Türk edebiyatı» döneminde bu kadarı ile değinmeyi gerekli gördük.

İslâmlıktan Önceki Türk Edebiyatının Öteki Ürünleri:

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞİİRLER — SAV'LAR

Edebiyatımızın bu döneminde destanlardan başka şiir türleri de vardır. Bunların başlıcaları «Sagu»lar ve «Koşuk»lardır. Bu şiirleri «ozan, baksı, kam...» gibi adlar alan şairler kopuz denilen bağlama ile besteli söylerlerdi. Bu şiir geleneği halk edebiyatında sürüp gelmiştir. Bu şiirler, o dönem edebiyatının sözlü verimleridir. Bunları ilk kez derleyip yazıya geçiren Kaşgarlı Mahmut'tur. (Bak: Bu kitap dizisinde yayımlanan «Kaşgarlı Mahmut, Divan-ü Lûgat-it Türk») Bu dönemde adını bildiğimiz iki Türk ozanı var: **Aprin - Çor - Tiğin** ve **Çuçu.** Bunların şiirleri de elimize geçmemiştir. Onun için bu dönemden kalma şiirlerin o-

zanları belli değildir. Hepsi halkın ortak malı (anonim) ürünlerdir.

Sav'lar da bu dönem şiirleri gibi sözlü edebiyat ürünleridir. Kaşgarlı Mahmut, bunları da derleyip kitabına geçirmiştir. Bu sayede bugün elimizde o dönemden kalma çok ve değerli «sav»lar vardır.

1. «Sagu»lar:

«Sagu»nun ağıt demek olduğunu önce de belirtmiştik. (Bak. «Alp Er Tunga Sagusu») «Alp Er Tunga Sagusu» bu türün elimize geçen ilk örneğidir. Bizans tarihçisi Jordenes'in yazıya geçirdiği Atillâ için söylenen sagu'nun ise elimizde bir düzyazı çevirisi kalmıştır.

2. «Koşuk»lar :

Destanlar uzun kahramanlık şiirleridir. Sagu'lar ölülerin arkasından söylenen ağıtlardır. «Koşuk»lar, bunun dışında kalan (sevgi, doğa, av..v.b.) konularda söylenmiş şiirlerdir. Elimizde çokça «koşuk» örnekleri vardır. Aşağıda bunların sadece bir kaç tanesini örnek olarak göreceğiz.

3. «Sav»lar :

«Sav: Söz, atasözü» demektir. Çok sözle anlatılabilecek, düşünce, duygu ve gözlemleri bir-iki cümlelik kısa sözlerle anlatan bu tür, İslâmlıktan önce de yaygındı. Geniş halk yığınlarının uzun tecrübelerinden süzülüp gelen, halkın türlü konulardaki görüş,

düşünüş, inanış ve değer yargılarını kısa formüller halinde dile getirdiklerinden bu sözlerin özel bir önemi vardır. İslâmlık öncesi dönemden pek çok atasözü kalmıştır. Aşağıda bunların da sadece birkaç örneğini göreceğiz.

(Bu dönem şiirleri ve sav'ları için bak: Adı geçen,Kaşgarlı Mahmut Divan - ü Lûgat - it Türk.)

1. SAGULAR :

(«Alp Er Tunga Sagusu»nu «Saka Destanları» bölümünde görmüştük. Burada ikinci bir sagu örneğinin düz yazı çevirisini görüyoruz.)

ATTİLÂ SAGUSU

«Hunların en büyük kağanı ve Mondzoukh'un oğlu Atillâ kendisinden önce hiç duyulmamış bir güçle Scithia ve Germenia büyük ülkelerine sahip oldu. O, bu büyük ülkelerin birçok şehirlerini alarak Roma'yı korkuttu. Başka yerler de onun pençesine düşecek diye korkusundan Roma ona her yıl vergi verdi. Onu ancak böyle durdurabildi.

Bütün bunları yaptıktan sonra talihin özel bir yardımı ile öldü. Fakat düşmanların darbeleri altında ya da kendi adamlarının hayınlığı ile değil, düğün neşeleri içinde, gücü hiç sarsılmayan ulusu arasında, en ufak bir acı duymadan öldü. Hiç kimsenin

öcünü istiyemiyeceği bu ölümü, şimdi kim hikâye edebilecek?»

2 — KOŞUKLAR

(Aslı)

Doğa üstüne :

1

Kurt - kuş kamuğ tirildi
İrlik, tişi tirildi
Ögür alıp tarıldı
Yinka yene kirgüsüz

2,

Kızıl, saruğ arkaşıp
Yipkin yaşıl yüzkeşip
Birbir kerü yürkeşip
Yalnguk anı tanglaşur

Av Üstüne :

1.

Çağrı birip kuşlatu
Taygan ıdıp tişleti
Tilkü tonguz taşlatu
Erdem bile öğnelim

2.

Ibrık başı kazlayu
Sağrak tolu közleyü
Sakınç kudı kizleyü
Tün kün bile sevnelim

Sevgi Üstüne :

1.

Yığlap udu artadım
Bağrım başın kartadım
Kaçmış kutuğ irtedim
Yağmur kibi kan saçar

2.

Avlalur özüm anıng tüzünge
Emlelür közüm anıng tozunga

KOŞUKLAR
(Bugünkü dilimizle)

Doğa Üstüne :

1.

Kurt - kuş tümü dirildi
Erkek, dişi derildi (toplandı)
Sürü alıp dağıldı
Ağıla gene girmezler

2.

Kızıl, sarı ard arda (fışkırır)
Menekşe yeşil yeşil yüze çıkar
Birbirlerine sarmaşırlar
İnsan onu (görünce) şaşkınlaşır

Av Üstüne :

1.

Doğan verip kuşlatalım
Köpek salıp dişletelim
Tilki, domuz dışarı atalım
Erdem ile öğünelim

2. (Av eğlencesi)

Ibrık kaz gibi
Kadeh dolu, göz gibi
Sıkıntılar giz (sır) gibi
(gizliyelim)
Gece gündüz sevinelim

Sevgi Üstüne :

1.

Ağlayıp onun ardından
Bağrımın yarasını deştim
Kaçmış mutluluğu yarından
beklerim
Yağmur gibi kan - yaş saçar
(gözleri n)

2.

Avlanır özüm onun tüzüne
(gözelliğine)

Emlenir gözüm onun tozuna
(Onun ayağının
tozu benim ağlamaktan hastalanan
gözüme merhem olur.)

3 — SAV'LAR :

1. Avcı nice al bilse adığ anca yol bilir.
(Avcı nice al (tuzak) bilse, ayı onca yol bilir)
2. Alımcı aslan, birimci sıçgan.
(Alacaklı aslan, verecekli sıçan)
3. Atan yüki aş bolsa açka az körünür.
(Deve yükü aş (yemek) olsa aç'a az görünür.)
4. Aç ne yemes, tok ne temes!
(Aç ne yemez, tok ne demez!)
5. Kişi alası içtin, yılkı alası taştın.
İnsanın alası (alaca rengi) içte, hayvanın alası dışta.)
6. Uma kelse kut kelir.
(Konuk gelse, uğur gelir)
7. Kaz kopsa ördek köliğ igenür.
(Kaz bırakıp gitse, ördek gölün sahibi olur.)
8. Emgek eğinde kalmas,
(Sıkıntı sırtta kalmaz (geçer)
9. Oğlak yiliksiz (oğlak iliksiz. Oğlağın kemiğinde ilik olmaz)
Oğlan biliksiz (oğlan bilimsiz. Genç, tecrübesiz.)
10. Arpasız at aşumas

Arkasız alp çerik sıyumas.
(Arpasız at aşamaz, arkasız yiğit asker kıramaz.)

11. Ermegüge bulıt yük bolur.
(Tembele, (üşengece) bulut yük olur.)
12. İt ısırmas, at tepmes time (deme).
13. Yıgaç uçunga yil tegir. (Ağaç ucuna yel değer.)
Körklüg kişige söz kelir. (Görlü güzel kişiye söz gelir)
14. Kaynar öküz keçiksiz bolmaz. (Coşkun ırmak geçitsiz olmaz.)
15. Yılan kendü eğrisin bilmez, tevi boynun eğri tir.
(Yılan kendi eğrisini bilmez, deve boynun eğri der)

اهدایی
دکتر حمید نطقی

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Editörün notu	7
Önsöz	9
GİRİŞ	13
Kaynaklar	17
Türk lehçeleri	
Türklerin kullandığı yazılar	22
İslamlıktan önceki sözlü	
Türk edebiyatı metinleri	26
BİRİNCİ BÖLÜM	
TÜRK DESTANLARI	29
Destanların doğuşu	33
Türk destanları	»
Yapma destanlar	34
Destanların önemi	35
I. Yaratılış Efsanesi	37
II. Saka Destanları	42

1. Alp Er Tunga Destanı 43
2. «Şu» destanı 50
III. HUN DESTANI 54
Oğuz Kağan Destanı 54
Oğuz ve Oğuznameler 55
Oğuz Destanının islâmi biçimleri 57
Asıl metin 60
OĞUZ KAĞAN DESTANI 63
(Aslı ve bugünkü türkçesi)
Notları 88
IV. GÖK TÜRK DESTANLARI 91
1. Bozkurt Destanı 91
2. Ergenekon Destanı 92
Bozkurt ve Ergenekon edebiyatı ... 95
V. Uygur Destanları 97
1. Türeyiş Destanı 98
2. Göç Destanı 99

İKİNCİ BÖLÜM
Gök Türk ve Uygur metinleri..... 102
Gök Türk Anıtları (Orhun
Yazıtları) ..... »
Gök Türkler ..... »
Gök Türk yazıtları 107
Yazıtların bulunuşu, okunuşu ... 110
1. KÜL TİĞİN YAZITI 121
(Yazıtının çevirisi)
2. BİLGE KAĞAN YAZITI (Çevirisi) 122
3. TONYUKUK YAZITI (») 122
Yazıtların aslından birer parça 125
4. YENİ - SEY YAZITLARI 126
II. Uygur Metinleri 127
1. Çestani Bey Kikâyesi 129

2. **Maymunlar Beyi Hikâyesi** 131
3. **Dantipali Bey Hikâyesi** 132
4. **Kutsal Tavşan Hikâyesi** 134
Hikâyelerin uygurcasına örnek parça: 134
Patmavati Kız ..... »
5. **Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi** 136
III. Bir Kuman (Kıpçak) sözlüğü: ... 140
«Codeks Cumanicus » ..... »

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İslamlıktan Önceki Türk Edebiyatının Sözlü ürünleri: 142
1. **Sagular** 143
2. **Koşuklar** 145
3. **Savlar** 148
İÇİNDEKİLER 149

...lürlük Öncesi Türk Edebiyatı ve Eski Metinler,, adlı bu kitab, büyük bir boşluğu doldurmaktır. Bugüne dek bu konuda böylesine derleyici bir yapıt çıkmamıştı. Öğretmen ve öğrencilere yardımcı olması da dikkate alınarak düzenlenmiştir.

Değişik türlerden seçmeler yapılarak konular bugünkü dile yeniden çevrilmiştir. Orijinal metni olmayan masal, efsane ve destanların konuları da günümüz diline özetlenmiştir.

...yınları
...el kitaplar
...AN LİRA